

**TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLARIN
İŞLEVLERİNİN İNCELENMESİ**

Gizem KESKİNSU

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN

Şubat, 2022

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANLARINDA
HAYVANLARIN İŞLEVLERİNİN İNCELENMESİ

Hazırlayan
Gizem KESKİNSU

Danışman
Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN

AFYONKARAHİSAR 2022

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Tatar-Başkurt-Çuvaş Destanlarında Hayvanların İşlevlerinin İncelenmesi**” adlı çalışmanın tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

28.02.2022

İmza

Gizem KESKİNSU

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ENSTİTÜ ONAYI

Öğrencinin	Adı- Soyadı	Gizem KESKİNSU
	Numarası	180678114
	Anabilim Dalı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı
	Programı	Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı
	Program Düzeyi	☒ Yüksek Lisans ☐ Doktora ☐ Sanatta Yeterlik
Tezin Başlığı		Tatar-Başkurt-Çuvaş Destanlarında Hayvanların İşlevlerinin İncelenmesi
Tez Savunma Sınav Tarihi		28.01.2022
Tez Savunma Sınav Saati		10.30

Yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez, Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek ☒oy birliği – ☐oy çokluğu ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Elbeyi PELİT
MÜDÜR

ÖZET

TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLARIN İŞLEVLERİNİN İNCELENMESİ

Gizem KESKİNSU

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI

Şubat 2022

Danışman: Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN

Destanlar, milletlerin kültürlerine, tarihlerine ışık tutan sözlü geleneğin önemli unsurlarından biridir. Göçebe toplulukların yaşayış biçimini yansıtan destanlar, gelecek neslin sahip olduğu değerli bir kültür mirasıdır. Türk boylarının millet olma bilincini kazanmasında destancılık geleneği büyük rol üstlenmiştir.

Bu çalışmada Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan iki ciltten oluşan Tatar destanları, dört ciltten oluşan Başkurt destanları ve ulaşabildiğimiz üç Çuvaş destanı ve Çuvaş Alp Hikâyeleri taranmış ve bu destanlarda yer alan hayvan motiflerinin işlevleri incelenmiştir. Destanda geçen hayvan türlerinin hangi işlevlerle destanda yer aldıkları ve kahramanın yolculuğundaki yeri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmanın Tatar-Başkurt- Çuvaş destanları hakkında yapılacak diğer çalışmalara kaynaklık etmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: destan, hayvan, tatar-başkurt-çuvaş destanları

ABSTRACT

THE STUDY OF THE FUNCTIONS OF ANIMALS IN THE TATAR-BASHKIR- CHUVASH EPICS

Gizem KESKİNSU

AFYON KOCATEPE UNIVERSITY

INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES

**DEPARTMENT OF CONTEMPORARY TURKISH DIALECTS AND
LITERATURES**

February 2022

Advisor: Assoc. Dr. Murat ÖZŞAHİN

Epics are one of the important elements of the oral tradition that shed light on the cultures and histories of nations. Epics that reflect the way nomadic communities live are a valuable cultural heritage that the next generation has. The tradition of epicism has played a big role in gaining the consciousness of the Turkish tribes to become a nation.

In this study, two volumes of Tatar epics published by the Turkish language institution, four volumes of Bashkir epics and three Chuvash epics were scanned and the functions of animal motifs in these epics were examined. In the epic, it was attempted to reveal the functions of the animal species that take place in the epic and the place of the hero in his journey. The study is intended to be a source for other studies about the Tatar - Bashkir - Chuvash epics.

Key Words: epic, animal, tatar-bashkir-chuvash epics

ÖN SÖZ

Sözlü kültürü oldukça zengin olan Tatar ve Başkurtlar, diğer Türk boylarından farksız olarak köklü bir destan mirasına sahiplerdir. Sahip oldukları bu miras, millî şuuru diri tutmakta büyük rol üstlenmektedir. Çuvaşlarda ise bahsedilen destan mirasına rastlanmamaktadır. Çünkü Çuvaşlar, yerleşik hayata diğer Türk boylarından daha önce geçmiştir. Bundan dolayı farklı yerlerde bulunan kendi gruplarıyla daha az temasta bulunmuşlar ve sözlü geleneğin gelişimine katkıları daha az olmuştur.¹ Tatar ve Başkurtların, tarihleri boyunca yaşadığı savaşlar, sürgünler ve tüm zorlukları dile getiren destanlar gelecek nesli şekillendiren bir kılavuz niteliğindedir.

Hayvanlar, göçebe hayat tarzını benimseyen toplumların sosyo-kültürel hayatında önemli bir yere sahiptir. Sosyal hayatın vazgeçilmez unsuru olan hayvanlar, destan, masal, halk hikâyesi, efsane gibi anlatı türleri içerisinde de yerini almıştır. Bu anlatı türleri içerisinde hayvanlara sıkça rastlanmaktadır. Eserlerde hayvanlar kimi zaman kahramanın dostu, yoldaşı kimi zamanda onu tehlikelerden koruyan yardımcı unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çalışmanın amacı, destanlarda bulunan yardımcı unsurlar arasında yer alan hayvan motifinin metnin oluşmasındaki yerini ve kahramanın serüvenine olan katkısını ortaya koymaktır. Çalışma giriş ve üç bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde destanlarda yer alan insan-hayvan ilişkisi genel hatları ile verilmiş ve bu alanda yapılan çalışmalara değinilmiştir.

Birinci bölümde ise Tatar-Başkurt ve Çuvaş halklarının destancılık geleneği hakkında bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde çalışmanın temelini oluşturan Tatar- Başkurt- Çuvaş destanlarında yer alan hayvanların Türk kültürü, mitolojisi ve dünya mitolojilerindeki yerine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde ise tespit edilen hayvanların sayısal verileri ve destanlardaki işlevleri hakkında bilgi verilmiştir.

Sonuç bölümünde ise hayvanların sosyal hayattan destanlara yansımalarının ne yönde olduğu hakkında çıkarımlarda bulunulmuştur. Bununla birlikte hayvanların destanlarda yer aldıkları işlevleri ve sembolize ettikleri alanlara değinilmiştir. Ayrıca incelenen kaynaklar hakkında değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Yapmış olduğum çalışmada bilgi ve tecrübesiyle yol gösteren ve desteğini esirgemeyen değerli danışmanım Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN'e teşekkür ederim.

¹ Feyzi Ersoy, "Çuvaş Alp Hikâyeleri", TDK Yayınları, Ankara, 2009, s.17.

Desteğini esirgemeyen ve verdiği fikirlerle çalışmama katkı sağlayan değerli hocam Dr. Gülşah YILMAZ’a teşekkür ederim.

Kıymetli zamanını ayırıp yardımını esirgemeyen ve bütün çalışmalarını benimle paylaşan Doç. Dr. Bülent BAYRAM’a teşekkür ederim.

Bu süreçte desteğini her daim hissettiğim sevgili aileme ve kardeşim zlem KESKİNSU’ya teşekkür ederim.

Gizem KESKİNSU

şubat 2022

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	ii
TABLOLAR LİSTESİ	x
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
KISALTMALAR.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANCILIK GELENEĞİ VE ANLATILARDA HAYVAN MOTİFİNİN YERİ

1.TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANCILIK GELENEĞİ	9
1.1. DESTAN TANIMI.....	9
1.2. DESTANLARIN GELİŞİMİ.....	10
1.3. TATAR DESTANCILIK GELENEĞİ.....	11
1.4. BAŞKURT DESTANCILIK GELENEĞİ	15
1.5. ÇUVAŞ DESTANCILIK GELENEĞİ	18
1.6. ANLATILARDA HAYVAN MOTİFİNİN YERİ.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHİ DÖNEMLERDEN İTİBAREN İNSAN HAYVAN İLİŞKİSİ, HAYVAN MOTİFİ VE KÜLTÜRLERDEKİ YERİ, TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLAR VE EHLİHAYVANLAR

1.TARİHİ DÖNEMLERDEN İTİBAREN İNSAN VE HAYVAN İLİŞKİSİ.....	26
2. HAYVAN MOTİFİ VE KÜLTÜRLERDEKİ YERİ	28
3. TATAR-BAŞKURT VE ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLAR	30
3.1. YABANI HAYVANLAR	30
3.1.1. Tilki.....	30
3.1.2. Balık.....	32
3.1.3. Kurt.....	34
3.1.4. Kartal.....	41
3.1.5. Doğan	46
3.1.6. Baykuş	47
3.1.7. Yırtıcı Olmayan Kuşlar	49
4. EHLİ HAYVANLAR	59
4.1. AT.....	59
4.2. DEVE	70
4.3. ÖKÜZ, BOĞA VE İNEK.....	73
4.3.1.Tatar-Başkurt ve Çuvaş Destanlarında Yer Alan Hayvanların Renk Yönünden Değerlendirilmesi.....	76
4.3.2. Beyaz(Ak)	77
4.3.3. Mavi (Gök)	80
4.3.4. Siyah (Kara).....	82

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLARA AİT
SAYISAL VERİLER VE BUNLARIN ANALİZİ

1.TATAR-BAŞKURT VE ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLARA AİT	
SAYISAL VERİLER VE BUNLARIN ANALİZİ.....	85
1.1. TATAR DESTANLARINA AİT VERİLER	85
1.2. BAŞKURT DESTANLARINA AİT VERİLER.....	87
1.3.ÇUVAŞ DESTANLARINA AİT VERİLER	89
SONUÇ	91
KAYNAKÇA.....	93
ÖZGEÇMİŞ	98

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Hayvanlarla Kullanılan Renkler.....	84
Tablo 2: Tatar Destanlarında Yer Alan Hayvanların İşlevleri.....	85
Tablo 3: Başkurt Destanlarında Yer Alan Hayvanların İşlevleri.....	87
Tablo 4: Çuvaş Destanlarında Yer Alan Hayvanların İşlevleri.....	89

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1.4.1: Ural Batır Destanının Derlendiği Yer.....	18
Şekil 1.6.1 : Affiliation Of Egyptian And Semitic Alphabets.....	21
Şekil 2.1: Mağara Resimleri.....	28
Şekil 2.1.2: Pazırık Halısı.....	29
Şekil 3.1.3.1: Kemer Tokası.....	44
Şekil 3.1.3.2: Alaaddin Keykubad Devri Beyşehir Kubadabat Sarayı Yıldız Çiniler	44
Şekil 3.1.7.1: Kurt Başlı Sancak Kaya Resmi.....	37
Şekil 3.1.7.2: Doğu Türkistan’da Bulunan Koço Uygur Kağanlığına Ait Bir Freskodan Kurt Başlı Gönder Tutan Hükümdar Figürü.....	38
Şekil 3.1.7.3: Lupa Capitolina (Dişi Kurt Heykeli).....	39
Şekil 4.1.1: Berel Mezarlığı 71. Kurganda İnsan ve At Gömüsü.....	62
Şekil 4.1.2: Tiglat-Pileser III Reign’in Zırhlı Süvarileri.....	63
Şekil 4.1.3: Göktürk Dönemi Savaşçı Figürü.....	64
Şekil 4.2.1: Arabia Decopolis ve Bostra’da Basılan Deve Figürlü Sikkeler.....	72
Şekil 4.3.1: Boğa-Adam Figürü.....	74

KISALTMALAR

TDK: Türk Dil Kurumu

s. : Sayfa

age.: Adı Geçen Eser

vd. : Ve devamı , ve diğerleri

çev.: Çeviren

yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Destanlar, milletlerin toplum bilincini kazanmasında büyük önem ve yere sahip olan sözlü anlatı türlerinden biridir. Toplumun tamamını ilgilendiren kahramanlık veya olağanüstü olayları konu alan destanlar, halkların geçmişinden derin izler taşımaktadır. Temelleri mitolojik döneme dayanan bu türün oluşmasında şüphesiz en büyük etken ise toplumların yaşadıkları sosyal ve tarihî olaylardır.

Bilinen ilk tarihî kaynaklardan edinilen bilgilere göre Türkler, tarih sahnesine çıkmalarından bu yana yaşadıkları savaş, göçebe hayat şekli, doğal afet gibi toplumları derinden etkileyen sosyal ve tarihî olayları destanlarda epik ve edebî bir dille anlatmış ve böylece zengin bir destan mirası bırakmışlardır. Bu yönüyle sadece edebî bir kaynak olmayan destanlar aynı zamanda tarihî kaynak olma özelliği de taşımaktadır.²

Destanlarda yer alan kahramanlar, milletin ortak duyguları, düşünceleri, toplum yapısı, beklentileri ile idealize edilmiş ve geleceğe örnek teşkil etmiştir. Kahraman, genellikle kurtarıcı ve toplum birlikteliğini yükselten bir etken olmuştur. Bu özelliklerinden dolayı kahramana ve ona yardımcı olan unsurlara olağanlıklar ve olağanüstülükler yüklenmiş ve kahraman yüceltilmiştir.

Mitolojik dönemin etkilerinden biri olan bu olağan ve olağanüstülükler, böylece destanların önemli kaynağının mitoloji olduğunun en büyük kanıtı olmuş ve aynı zamanda destanları oluşturan temel öğelerden biri hâline gelmiştir.

“Mit” kelimesi genel anlamı itibariyle dünyanın yaratılışı, herhangi bir canlı türünün nasıl var olduğu ve kutsallık ifade eden konuları anlatmaktadır.³ Mitoloji kavramı ise mitleri inceleyen bilim dalına verilen addır. Mitoloji toplumların bilinen en eski kültürel mirasını içerisinde barındıran bilim dalı olarak da tarif edilebilmektedir.⁴

İnsanoğlunun kendini ve çevresindeki tabiat olaylarını anlamlandırmasının sonucu olan mitoloji böylece destanı da anlamlandıran bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. “Mitik Destan” veya “Arkaik Destan” olarak adlandırılan bu destanlar tarihî olaylarla örtüşmeyen ve tarihî kaynaklarla belgelendirilmeyen destanlar olarak tanımlanmaktadır.⁵ Mitik unsurlar, mitolojik bir destanın büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Örneğin; Türk destanlarında yer alan Umay, Ülgen gibi tanrılar insanların kendilerini koruduğuna inandıkları bir güç olarak görülmektedir. Yine kurttan

² Erman Artun, “Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri”, Karahan Kitabevi, Adana, 2011, s.63.

³ Mircea Eliade, “Mitlerin Özellikleri”, Om Yayınevi, İstanbul, 2001, s.16.

⁴ Artun, age. , s. 43.

⁵ Metin Ekici, “Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında -I-”, Millî Folklor Dergisi, Sayı:53, 2014, s.32-33.

türeme gibi olağanüstü durumlar insanın yaradılışı konusunda inandığı, yaradılışını somutlaştıran unsurlar arasında yer almaktadır.⁶ Bu gibi örnekler destanlarda yer alan olağanüstülükleri göstermekte ve mitik destan tanımına örnek oluşturmaktadır.

Mitolojinin yanı sıra çevrenin, destanlar üzerindeki etkisinin sonucunda destanlar işledikleri konu ve içerdikleri öğeler yönüyle kendi arasında ayrılmaktadır. Bu ayırt edici özelliklerden biri olan destan unsurlarını ise kısaca şu şekilde sınıflandırabiliriz:

1. Kahraman Unsuru

Kahraman, destanda geçen ana öğelerin ilk sırasında yer alır. Her zaman bir amacı olan ve toplumun gözünde saygınlığa sahip kurtarıcı kişidir. Örneğin; gücün ve yiğitliğin sembolü olan kahramanın çok çabuk büyümesi, yiğitlik göstermeden ad almaması, güç göstermesi, düşmana karşı savaşması kahramanın olağan ve olağanüstü özellikleridir.⁷

2. Olağanüstü Unsurlar

Bu unsurlar, genellikle destanlarda yer alan masalsı unsurlardır. Kahramana yardım eden veya düşmanlık gösteren doğaüstü canlılarla bir arada yer almaktadır.⁸

3. Bitki Unsuru

Doğanın insan üzerindeki etkisi zamanla eserlere de yansımıştır. Destanlarda en çok karşımıza çıkan bitki motiflerinden biri de ağaçlardır. Genellikle ağaç motifi destanlarda kutsal olarak kabul edilip yer almaktadır. *İnsanoğlunun inanış ve düşünce biçiminde, “Tanrı ile iletişim kurma”, “beslenme”, “şifa”, “cennete ulaşma” gibi durumlarda ağaç simgesi aracı bir rol üstlenmiştir. Mistik ve ilahi yönleriyle, tanrılarla ve gökyüzüyle iletişim kurma aracı olan ve temel bir kültür yapısı haline gelen bu simge “Kozmik Ağaç” olarak adlandırılmaktadır.*⁹ Birçok inanışta yer bulan ağaç, Şamanizmde de kutsal kabul edilmektedir. Şamanlığın belirgin bir sembolü olan ağaç, kökleri ile yer altını gövdesiyle yeryüzünü ve dallarıyla gökyüzünü temsil etmektedir. Şamanın üstlendiği arabuluculuğu ağaç da üstlenmektedir.¹⁰ Yaradılış konusunda da ağacın rolü büyüktür. Özellikle ağaç kovuğundan dünyaya gelme sıkça görülen bir

⁶ Zekiye Tunç-Yıldız Akbulut, “Eski Türk Devletlerinin Destanlarına Göre Kurttan ve Ağaçtan Türeme”, Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi Cilt III, Sayı 1 Bahar 2016, s. 84.

⁷ Ülkü Kara Düzgün, “Türk Destanlarında Kahraman Tipinin Tipolojisi” Folklor/Edebiyat Dergisi, Cilt:18, Sayı:69, 2012, s.11.

⁸ Kara Düzgün age. , s.12-18.

⁹ Kara Düzgün, age. , s.11.

¹⁰ Mihaly Hoppal, “Avrasya’da Şamanlar”, çev. Bülent Bayram- H. Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s.262.1

hadisedir.¹¹ Bu hadisenin görülme sebebi ise, kahramanın doğumundan itibaren kendisinde bulunan olağanüstülüklerin başlangıcı olarak nitelendirilebilir. Ayrıca Türk kültüründe ruhların ormanlarda yaşadığına inanılması, ormanların Tanrı ile kurulan bağın önemli bir parçası olarak görülmesi Tanrı'nın ormanlarda zuhur ettiğine inanılması da bu olayı açıklar niteliktedir.¹² Doğum gibi kutsal bir olayın da ağaçta gerçekleşmesi olağanüstülüğü ve tanrısallığı göstermektedir.

4. Hayvan Unsuru

Hayvan, destan türünün içerisinde yer alan vazgeçilmez unsur olarak yer almaktadır. Kahramanın yolculuğunda ona yardım eden unsurların başında gelmektedir. Kahramanın yanında yer alması, kahramanı koruması ve işini kolaylaştırması en çok üstlendiği roller arasındadır.¹³

5. Dinî Unsurlar

Destanlar, ait olduğu toplumların inanışlarını içerisinde barındıran anlatılar arasında yer almaktadır. Eski Türklere ait İslâmiyet öncesi destanlarda Totemizm ve Şamanizmin izlerini görmek mümkündür. Destanlarda hayvanlara yüklenen kutsal anlamlar bu inanışların bir sonucu olarak görülmektedir. İslâmiyet sonrasında ise Allah ve peygamber inancı destanlarda yer almaktadır.

Yer verilen destan unsurları detaylı şekilde ele alınabilir. Fakat çalışmamızın konusu Tatar, Başkurt ve Çuvaş halklarının destanlarında yer alan hayvanların işlevleri olduğu için bu unsurlar arasında yer alan hayvan unsuru üzerinde duracağız.

Hayvanlar, tarihî devirlerden bu yana insan hayatının merkezinde yer alırken, insanoğlu için besin, giyim kaynağı ve gücün simgesi olmuştur. İnsan türünün ortaya çıkışı 5,5 milyon yıl öncesine dayanmaktadır. İnsan, varlığını gösterdiği andan itibaren hayvanlarla bir arada yer almıştır.¹⁴ Öyle ki insanlar bazı hayvanları evcilleştirerek hayatlarını daha kolay hâle getirmişlerdir. Evcilleştirme tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmasa da evcilleştirme sürecinin başlamasıyla insan-hayvan ilişkisi ayrılmaz bir bütün hâline gelmiştir.¹⁵

Destanlarda ortaya çıkan bir unsur olan hayvanlar, toplumların hayatında büyük bir yere sahiptir. Türk topluluklarının göçebe bir yaşam sürmesi hayvanlarla olan bağına daha çok kuvvetlendirmiştir. Örneğin; koyun, keçi gibi hayvanlardan besin ve tekstil

¹¹ Asiye Figen Kalkan “Türk Destanlarında Kahramanın Olağanüstü Doğumu”, Türk Dünyası Dergisi, Sayı:42,2016, s. 40.

¹² Pervin Ergun, “Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, Milli Folklor Dergisi, Sayı:87, 2010, s.114-116.

¹³ Kara Düzgün, age., s.25-26.

¹⁴ Metin Özbek, Dünden Bugüne İnsan, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s.102.

¹⁵ Murat Baskıcı, “Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış”, DergiPark, 1998,s. 73-78.

ürünleri elde etmiş; at, öküz gibi hayvanların gücünden yararlanmışlardır. Böylece gündelik hayatta ulaşım, beslenme gibi temel sorunlara hayvanlar sayesinde çözüm bulunmuştur. Sosyal hayattaki fonksiyonları sözlü anlatılara da yansımıştır. Fiziki özellikleri, insanlarla olan bağları, kahramanın yanında yer almaları, ona karşı sadık oluşları anlatılarda açıkça görülmektedir.

Türklerin hayvanlarla yakın ilişki içerisinde olmasının başlıca nedenini avcı göçebe toplum yapısı oluştururken, diğer en büyük nedeni ise hayvanların inanç ve kültürel hayatta kutsal kabul edilmeleri oluşturmaktadır. Kurt, keçi, at, kuş gibi daha birçok hayvan bu kutsal varlıklar arasında örnek olarak gösterilebilir. Bu kutsallığı totemizme değinerek örneklendirebiliriz.

*Totemizm, sosyolog ve sosyal antropologlar tarafından “Totem” kelimesinden meydana getirilmiştir. Kelime Kızılderili adı verilen Kuzey Amerika Yerlilerinden alınarak sosyal ilimler edebiyatına mâl edilmiştir.*¹⁶

*Totemizm, genel anlamları ile bir totem tarafında toplanmış bir din veya inanç yapısını ifade etmekle sosyal kurum ve davranışların temeli olarak bilinen teorilerin de bütününe ele alan inanç sistemidir.*¹⁷

*Totem inancı ile ilgili törenler ve âdetlerin toplamına totemizm denilmektedir. 1791 yılında İngilizce’de görülen TOTEM kelimesi (John Long) un (Voyges and Travels of Indian Interpreter and Tiadee, London 1791) adlı eserinde kullanılarak ortaya çıkmıştır. Bir hayvan, bir bitki (Ağaç v.b.) veya başkaca herhangi bir cisim (Kaya), ırmak v.b. o gibi, bir kabilenin kutsal tanıyarak, ona özel bir arma, bir sembol şeklinde bağlantısı olarak görülmüştür.*¹⁸

Yukarıda verilen tanımlardan da anlaşılacağı üzere totemizmin temeli bir inanışa dayanmaktadır. Daha çok bir dinî inanışın veya kültürün içerisinde yer alan totemizmin bir canlıyı kutsal addetmesi Türk kültüründe de görülmektedir. Fakat burada karıştırılmaması gereken unsur şudur; Türklerin kutsal olarak addettiği canlılara, totemizmin temelinde olan tapma olayı görülmemektedir. Totemcilikte ise bunun tam tersi bir durum vardır. Toplumlar arasında totem kabul edilen her canlı veya cisme tapma söz konusudur.¹⁹ Aynı durum paganizmde de karşımıza çıkmaktadır. *Hayvan sembolizmi, pagan sembolizminde çok önemlidir. Pagan sembolizminde hayvanla*

¹⁶ Mehmet Eröz, “Türk İctimaî Hayatında Totemizm İzleri”, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, 1973, İstanbul, s.289.

¹⁷ Röşen Alizade, “Türk Mitolojisinde Kültür”, Ceren Matbaacılık, 2012, İstanbul, s.15.

¹⁸ Hikmet Tanyu, “Totem, Totemizm, ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar”, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:26, Sayı: 01, s.158.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, “Türk Milli Kültürü”, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 297.

simgelenen şey, hayvanın özelliğinden çok, Doğa'nın hangi yönünün o hayvanla simgelenmesidir. Bu aslında o hayvanın insana ne çağrıştırdığıyla ilgilidir.

Hayvan biçimli Tanrı veya Tanrıçalar ya da özel hayvanı olan Tanrı ve Tanrıçalar aslında temsil ettikleri özelliklerin simgesel gösterimini taşımaktadır. Bu yüzden paganizm içinde hayvana tapmak düşüncesi de anlamsızlaşır.²⁰

Paganizmde de Türk kültüründe olduğu gibi hayvana veya bir cisme tapmak, ona dinî boyutta manalar yüklemek görülmemektedir. Fakat konumuz paganizm olmadığı için bu konuya daha ayrıntılı değinemeyeceğiz.

Eski Türklerde, her boyun bir ongununun²¹ bulunması bu düşüncenin en somut örneğidir. Bu ongunlarda kullanılan hayvanlar genellikle gücü ve toplum için kutsallık simgesini temsil etmektedir. Bazı görüşler, Türklerde her boyun bir ongunun bulunmasını Şamanizm'le aynı görüşe sahip oldukları “ortak ata” düşüncesine dayandırmaktadır.

Mitolojinin türlerinden biri olan türeyiş mitleri, insanın yaratılması, kutsal ata ve boylarının ortaya çıkması hakkında bilgi vermektedir. Bu mitler, destanlarda da oldukça büyük bir yere sahip olan yaratılış konusunu içerisinde barındırmaktadır.²²

Hayvanların, kültürümüzdeki yerine dair çalışmalara kısaca şöyle değinebiliriz.

1. Türkiye’de Destan Geleneğinde Hayvanlar Üzerine Yapılan Çalışmalara Genel Bir Bakış

Mehmet Özkartal’ın *Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabı’ndan Örnekler)* adlı makalesinde ilk olarak destan ve hikâyelerde yer alan hayvanların hangi işlevlerde bulunduklarına değinilmiştir. Daha sonra destan ve hikâyelerde öne çıkan hayvan motifleri tasnif edilmiş ve bu hayvanların Dede Korkut Kitabı’nda yer aldığı hikâyelere örnekler verilmiştir. Bu hikâyelerin örnekleri Orhan Şaik Gökyay’ın Dede Korkut Hikâyeleri adlı kitabından faydalanarak verilmiştir.²³

Levent Doğan’ın *Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri* adlı makalesinde, sosyal, kültürel hayata büyük etkileri olan hayvanların mitolojik öğelerle beraber Türk folklor ve edebiyatına olan etkileri ele alınmıştır. Ayrıca hayvan

²⁰ Erhan Altunay, Paganizm I, Destek Yayınları, İstanbul, 2018, s. 101-102.

²¹ TDK Güncel Türkçe Sözlükte Ongon/ongun kelimesinin anlamı şu şekilde verilmiştir: 1. İlkel toplumlarda topluluğun kendisinden türediği sanılarak kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgâr vb. doğal nesne veya olay, totem. 2. Arma. (Erişim Tarihi: 07.01.2020).

²² Eröz, age., s. 289.

²³ Mehmet Özkartal, “Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabından Örnekler)”, Milli Folklor Dergisi, Sayı:94, 2012, s.58.

isimlerinin Türk lehçelerinde ve Dîvânü Lugâtî't-Türk gibi önemli bazı eserlerdeki hayvan isimleri incelenmiştir.²⁴

Yaşar Çoruhlu'nun *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi* adlı eseri, yazarın doktora tezinin genişletilmiş şeklidir. Eserin konusuna giriş bölümünde şu şekilde değinilmiştir: *İslamiyet'ten önce Orta Asya Türk Sanatı, İslamiyet'ten sonra Orta Asya Türk Sanatı, Anadolu Türk Sanatı gibi dönemlere göre hayvanların sembolik anlamlarının eski metinlere kozmolojik, mitolojik, astrolojik ve dinî tasavvurlara dayanarak nasıl oluştuğu açıklandıktan sonra, bu sembolizmi oluşturan sanat eserlerinden çeşitli örnekler verilerek konu pekiştirilmeye çalışılmıştır.*²⁵

Mehmet Aça *Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri* adlı makalesinde, Türk destancılık geleneği incelemelerinde bazı hususların bir bütün olarak ele alınmamasının yapılan araştırmalar açısından bir eksiklik oluşturduğu ve alp tipinin farklı toplumlarda da bazı paralel durumların dışında büyük benzerlikler gösterdiği üzerinde durulmuştur. Alp tipinin İslâmiyet öncesi ve sonrası üstlendiği görevin birbirinden çok farklı olmadığı, her iki dönem için kut inancı ve halka hizmetin ön planda olduğu görüşü ortaya konmuştur. Çalışma, bu kavramın sadece Anadolu sahasını esas alarak incelenmemesi, diğer Türk boylarının destancılık geleneğini ele alarak incelenmesi gerektiği düşüncesini genel olarak ele almıştır.²⁶

Merdan Güven *Oğuz Kağan Destanı'nda Hayvanlar* adlı makalesinde, Oğuz Kağan destanında yer alan hayvanlar tespit edilip, destandaki işlevleri hakkında bilgi verilmiştir. Tespit edilen hayvanların mitoloji ve Türk kültüründeki yeri hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.²⁷

Ramilya Yarullina Yıldırım ve Çetin Yıldız *Edigey Destanında Hayvanların Fonksiyonları* adlı çalışmalarında, Tatar edebiyatının önemli destanlarından biri olan Edigey destanı ele alınmış ve destan içerisinde tespit edilen hayvanların temsil ettiği değerler, metin içerisindeki işlevleri hakkında tespitlerde bulunulmuştur.²⁸

Özge Kırca Erdem *Kırgız Destanında Hayvan Motifi* adlı yüksek lisans tezinde Kırgız destanlarında yer alan hayvan motifleri tespit edilmiş ve belirlenen hayvan

²⁴ Levent Doğan, “Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı:12, 2001, s.615.

²⁵ Yaşar Çoruhlu, “Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi”, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2019, s. 9-14.

²⁶ Mehmet Aça, “Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri”, Milli Folklor Dergisi, Sayı:48, 2000, s.5.

²⁷ Merdan Güven, “Oğuz Kağan Destanında Hayvanlar”, Millî Folklor Dergisi, 2015, Sayı:57, s.82.

²⁸ Ramilya Yarullina Yıldırım- Çetin Yıldız, “Edigey Destanında Hayvanların Fonksiyonları”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, 2012, s.67.

türlerinin Kırgızların kültürel hayatındaki önemi, insan-hayvan ilişkisindeki yeri ve destanlardaki işlevleri hakkında bilgilere yer verilmiştir.²⁹

Şamil Gacar *Hayvan Folkloru Bağlamında Türk Dünyası Ekolojik Destanları* adlı çalışmada, Türk dünyası ekolojik destanları halkbilimsel olarak ele alınmış ve “ekolojik destan”, “insan sonrası hayvan folkloru” gibi kavramlar üzerinde durularak bu kavramların Türk halkbilimi çalışmaları açısından önemi hakkında bilgilere yer verilmiştir.³⁰

Berna Kolot *Türk Boylarının Destanlarında Kurt* adlı çalışmada, Türk boylarına ait farklı konularda destanlar ele alınmıştır. İncelenen destanlardaki kurt motifinin destanlarda yer aldığı işlevler tespit edilerek halk inanışlarına, toplumun mitolojisine yansımaları üzerine tespitlerde bulunulmuştur.³¹

Ali Kaba *Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme* adlı yüksek lisans tezinde, Altay, Tuva, Hakas ve Şorlar hakkında genel bilgilere yer verilmiştir. Adı geçen halkların, destanları incelenmiş ve destanlarda yer alan at motifi üzerinde durulmuştur. Atın genel özellikleri ve destandaki işlevi hakkında bilgiler verilmiştir.³²

Hayvanlarla ilgili erişebildiğimiz çalışmalara ve içerikleri hakkındaki bilgilere yukarıda yer vermeye çalıştık. Yer verilen çalışmalar, yapmış olduğumuz çalışmanın ilerlemesinde faydalı birer kaynak olmuştur.

İnsan ve hayvan ilişkisi muhtemelen çok az da olsa halk hikâyelerinde görülebilir. Ancak burada belirgin bir sınır olmalıdır. İnsan hayvan ilişkisinin en çok görüldüğü anlatı türleri destan, efsane ve kısmen masallardır.

Çalışmamızda Tatar-Başkurt ve Çuvaş halklarının destanlarında yer alan hayvanların, kahramana ve olayların gidişatına olan olumlu ya da olumsuz etkileri, bu toplumların sosyal ve kültürel hayatında hayvanlarla olan bağları incelenmiştir.

Tezde inceleme, araştırma, fişleme, açıklama yöntemleri kullanılmıştır. İlk olarak Tatar-Başkurt destancılık geleneği hakkında bilgi toplanmış; daha sonra ise destanlarda yer alan hayvanlar ve işlevleri tespit edilmiştir. Fakat Çuvaş destanları üzerine yeterli kaynak olmadığı için bu kısmı karşılaştırma olarak verdik. Elde edilen

²⁹ Özge Kırca Erdem, “Kırgız Destanlarında Hayvan Motifi”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015, s.2.

³⁰ Şamil Gacar, “Hayvan Folkloru Bağlamında Türk Dünyası Ekolojik Destanları”, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020, s.5.

³¹ Berna Kolot, “Türk Boylarının Destanlarında Kurt”, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Konya, 2021, s.2.

³² Ali Kaba, “Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme”, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir, 2011, s.4-5.

kaynaklar değerlendirilip, Feyzi Ersoy'un hazırladığı *Çuvaş Alp Hikâyeleri* adlı kitaptan ve Bülent Bayram'ın *Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları (İnceleme-Metinler)* adlı doktora tezinden yararlanılmıştır. Tezin konusuyla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Destanlarda yer alan hayvanlar fişleme yöntemiyle belirlenmiş ve bu hayvanlar üzerine kapsamlı bir araştırma yapılmıştır. Belirlenen hayvanlar tablo hâlinde kategorize edilmiştir. Yapılan bu tasnifle birlikte bu hayvanların destanlardaki kullanım alanları, hayvanların destan metnine katkıları ve yeri belirlenmiştir.

Çalışmamızın kapsamı İdil-Ural bölgesi Tatar, Başkurt ve Çuvaş destanlarında yer alan hayvanların işlevleridir. Tezimizde genel olarak hayvanları içeren mitolojik öğelere de değinilmiş ve dünya mitolojisinde hayvanların işlevleriyle ilgili ortak çıkarımlarda bulunulmuştur. Ayrıca yer yer genel Türk destan geleneğine ait ilgili örneklerden karşılaştırma yapmak maksadıyla yararlanılmış; fakat tüm Türk destan geleneği öğeleri bu tezin kapsamı içerisinde yer almamıştır. Tezde, Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Tatar Destanları, Başkurt Destanları I-II-III-IV(2018) ciltleri ve Çuvaş destanlarının yer aldığı Çuvaş Alp Hikâyeleri adlı eserlerden temel kaynak olarak yararlanılmıştır. Tatar destanlarını içeren iki ciltlik eser 23 destandan oluşmaktadır. Başkurt destanlarının oluşturduğu dört ciltlik eser ise 61 adet destan içermektedir.

Destanlarda yer alan hayvanlarla ilgili çalışmaların kısıtlı olması nedeniyle Tatar, Başkurt ve Çuvaş destanlarının incelendiği bu çalışmamız, incelenen destanlarda yer alan hayvanların bahsi geçen Türk topluluklarında, dünya mitolojisi ve Türk destan geleneğindeki yeri ve öneminin belirlenmesinde ayrıca bu alanda yapılacak çalışmalara kaynaklık etmesi açısından yararlı olacağı düşünülmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANCILIK GELENEĞİ VE ANLATILARDA HAYVAN MOTİFİNİN YERİ

1.TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANCILIK GELENEĞİ

1.1. DESTAN TANIMI

Destanlar; toplumların kültürel, sosyolojik ve ideolojik düşüncelerinin birer yansıması olan sözlü gelenek türlerinden birisidir.

Kelime, köken olarak Farsça dastān kelimesinden gelmektedir. Sözlük anlamı ise şu şekildedir:

1. *Tarih öncesi tanrı, tanrıça, yarı tanrı ve kahramanlarla ilgili olağanüstü olayları konu alan şiir, epope.*

2. *Bir kahramanlık hikâyesini veya bir olayı anlatan, koşma biçiminde, ölçüsü on bir hece olan halk şiiri.*

3. *Çağdaş Türk edebiyatında biçim ve içerik yönünden, geleneksel destanlardan ayrılık gösteren uzun kahramanlık şiiri.* ³³ Şükrü Elçin'e göre destan tanımı şu şekildedir:

Destan(epos),bir boy, ulus(kavim) veya millet hayatından tam estetik hüviyet kazanmamış eser sayılan efsânelerden sonra nazım şeklinde ortaya çıkan en eski halk edebiyatı mahsullerinden biridir. Sözlü geleneğe bağlı bu anonim mahsuller, zaman ve mekân içinde cemiyetin irâdesini ellerinde tutan «Kahraman-Bilge» şahsiyetlerin menkabevî ve hakikî hayatları etrafında teşekkül etmiş uzun, didaktik hikâyelerdir. Tarihe bağlı olmakla beraber, tarih sayılmayan; ozanların kobuzlarla terennüm ettiği; cemiyetin ortak hayat görüşü ile ülkülerini aksettiren bu eserlerin teşekkülü için bir «yaratma zemini» ile savaş, din değiştirme, göç, kuraklık vb. gibi büyük hâdiselerin millet vicdanında birtakım sarsıntılara sebep olması lâzımdır. ³⁴

Abdurrahman Güzel ve Ali Torun'un ortak çalışması olan *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı* adlı eserde destan terimi, şu şekilde açıklanmaktadır: *Bir milletin tarihinde gerçekleşmiş, unutulması mümkün olmayan bir olay üzerine söylenmeye başlayıp gelişmesini asırlarca devam ettiren milli eserlerdir.* ³⁵

³³ TDK Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim Tarihi:15.11.2021)

³⁴ Şükrü Elçin, “Halk Edebiyatına Giriş”, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 72

³⁵ Abdurrahman Güzel-Ali Torun, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s:44.

Nihad Sâmî Banarlı destan kelimesini şu şekilde açıklamaktadır: *Destanlar, milletlerin din, fazilet ve milli kahramanlık maceralarının manzum hikâyeleridir.*³⁶

M. Öcal Oğuz ise destan kelimesi hakkında şu bilgileri vermektedir: *Bilindiği ve bu konudaki çoğu kaynaklarda kaydedildiği gibi, destan kelimesi dilimize, İslâmiyet'in kabulünden sonra "efsane, mesel, hikâyet-i güzesteğân" anlamında kullanılan Farsça kökenli "dâstân" kelimesinin ses ve anlam değişikliğiyle girmiştir.*³⁷

Misalli Büyük Türkçe Sözlükte iki anlamda yer almaktadır. (Fars. *dastan* > *destan*) 1. Milletlerin eski çağlardaki din, fazilet ve milli kahramanlık maceralarını, başlarından geçenleri dile getiren büyük manzum hikâye, dasitan, epepe

2. Halk üzerinde etki bırakan savaş, musibet vb. üzücü bir olayı, gülünç bir vak'ayı veya bir aşk hikayesini anlatan, çoğu besteli, on bir hecelik koşma biçimindeki halk şiiri, bir aşık edebiyatı türü.³⁸

Kazım Yetiş ise, destanı şu şekilde tanımlamaktadır: *Âşık edebiyatı ve mûsikisinde bir nazım şeklinin de adı olan destan kelimesinin aslı Farsça dâstândır. Batı dillerinde bunun karşılığı olarak, Grekçe'de şairlerin saz eşliğinde söyledikleri şiirlere verilen epos adından türetilen épopee (epopoeia) kullanılır. Destan "hikâye, masal, sergüzeşt, manzum hikâye (kıssa), vak'a, tarih, roman ve hayvan masalı (fabl)" gibi anlamlara da gelmektedir.*³⁹

1.2. DESTANLARIN GELİŞİMİ

Destanlar bir milletin tarihini ve edebiyatını oluşturan ana damarlardan birisidir. Öyle ki birçok tarihî olay ve şahsiyet destanlarda da işlenmiş ve toplum tarafından bu kişi ve olaylara kültürel kodlar zaman içerisindeki değişiklikleri de yansıtacak şekilde yüklenmiştir.

Bu durumun en somut örneğini ise, Mete Han oluşturmaktadır. Bir yönetici, hükümdar olan Mete Han'ı toplum zamanla gücünden ve başarılarından dolayı destanlarına da konu olarak almış ve bunun sonucunda da tarih ile destanın birleştiği bir durum ortaya çıkmıştır. Bu duruma daha pek çok örnek vermek mümkündür.

Çoğu destan oluşturuldukları dönemden yüzyıllar sonra yazıya geçirilerek geniş kitlelere ulaşmıştır. Edebî türler içinde gelişimi ve oluşumu en eski türlerden biri olan destanların geçirdiği bu süreç ile ilgili Metin Ekici'nin görüşü ise şu şekildedir:

³⁶ Nihad Sâmî Banarlı, Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983, s.1.

³⁷ M. Öcal Oğuz, "Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları", Mili Folklor Dergisi, Sayı:62, 2004, s.5.

³⁸ İlhan Ayverdi, "Misalli Büyük Türkçe Sözlük", Kubbealtı Lügati, İstanbul, 2010, s.275.

³⁹ Kâzım Yetiş, "Destan" Maddesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/destan#2> (Erişim Tarihi: 10.01.2020).

*Destanların çoğunlukla sözlü olarak yaratılmaları kesinlikle doğrudur. Sözlü olarak günümüze kadar gelen bazı destan örnekleri ise; Manas, Alpamiş ve Köroğlu'dur. Türk Dünyasının Orta Asya'da kalan kesimindeki pek çok destan ise, hâlâ sözlü olarak devam etmekte veya yakın dönemde yazıya geçirilmiş bulunmakta, hatta bazılarını yazıya geçirme çalışmaları devam etmektedir.*⁴⁰

Ortaya çıktıkları dönemden itibaren birtakım değişimlere uğrayan destanlar, çoğu zaman bu değişimleri yazıya geçirilme aşamasında da yaşamıştır. Uğradıkları değişim, yazıya geçirildiği dönemin şartlarına göre şekillenmiştir. Yazılı destan terimi; *sözlü olmanın bazen zıddı, bazen de bir sonraki aşaması anlamında kullanılan ve de destan metinlerinin yaratımı, muhafazası ve aktarımını açıklamada kullanılan bir terimdir. Sözlü olarak yaratıldıkları tahmin edilmekle birlikte, sözlü şekilleri mevcut olmayan, ancak yazılı metinleri elimizde bulunan bazı destanlar yazılı destan terimiyle açıklanır. Oğuz Kağan Destanı, Dede Korkut Kitabı içindeki anlatmalar, Divanü Lügati't-Türk'teki parçalar sözlü olarak yaratılmış, ancak zamanla sözlü şekilleri unutulmuş ve sadece günümüze yazılı olarak ulaşmışlardır.*⁴¹

Oluşum süreçlerine de kısaca değinecek olursak; destanlar toplumu derinden etkileyen, toplumun hafızasında yer etmiş, etkisi uzun zaman geçse dahi kaybolmayan olayların birleşmesinden meydana gelmektedir.

*Üç safhada vücut bulan destanın oluşmasında ilk safha; milletin müşterek şuurunda ve hayal gücünde iz bırakmış birtakım târihi olaylar ve bu olaylar içinde yüceltilmiş kahramanlar bulunmalıdır. İkinci safhada destanı yeni nesillere aktaracak destan şairlerinin olması gerekir. Üçüncü safhada ise, sözlü geleneğin güçlü şairlerinden birilerinin destanı derlemesi ve düzenleyip bir bütün haline getirmesi söz konusudur.*⁴²

Yukarıda destanın tanımı ve gelişimine değindikten sonra asıl konumuz olan Tatar-Başkurt ve Çuvaş halklarının destancılık geleneğini ele alacağız.

1.3. TATAR DESTANCILIK GELENEĞİ

Tatar Türkçesinde destan kelimesi “dastan” veya “epos” olarak adlandırılmaktadır. Diğer Türk boylarında olduğu gibi “dastan” kelimesi Tatarlarda da hacimli manzum şekilde yazılı olan eserler veya sözlü gelenekte yer alan manzum-

⁴⁰ Metin Ekici, “Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında I”, Milli Folklor Dergisi, Sayı 53, s. 27.

⁴¹ Ekici, age., s.4

⁴² Yakup Karasoy, “Destan”, Milli Folklor Dergisi, Sayı 108, s. 41.

mensur karışık ve teması kahramanlık olan eserler için kullanılmaktadır. “Dastan” kelimesine ek olarak Tatar sözlü geleneğinde “kıyssa(kıssa)”, “hikayet” terimleri de kullanılmaktadır.⁴³ Dr. L. Mingazova bir çalışmada bu konuyla ilgili olarak, bu terimin sıkça “anlatmak, hikâye etmek, beyan etmek manasında” kullanıldığını, XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatında mensur eserlerinin çoğunun “hikayet” olarak adlandırıldığını ve 1917 Rus ihtilalına kadar olan sürecin bir özelliği olmasının altını çizer. “Kıssa” teriminin ise, destan türü için daha geniş kullanışlı olduğu görülmektedir. Doğu edebiyatında ve sözlü geleneğinde epik veya lîro-epik tür olan “kıssa”, Tatar edebiyatında yaygın olarak destan ile birlikte, masal, hacimli şiir, efsane, rivayet, gibi manalarda da kullanılmıştır.⁴⁴ Destanların edebî yönünün yanı sıra tarihî olaylara en yakın tanık oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Tatarların ünlü tarihçisi Şihabetdin Mercanî’nin eserlerinde kullanmış olduğu destan kelimesini “tarih anlatımı”⁴⁵ manası ile kullanması öne sürülen düşünceyi destekler niteliktedir. İçerisinde sadece tarihî olayları barındırmayan destanlar birçok alanla iç içedir. *Farsça bir kelime olan destan, Tatarlar arasında kahramanlık, hikâye, tarih, şiir sanatı, efsane, müzik mefhumlarını da içine almaktadır.*⁴⁶

Destanlar sözlü edebiyatın hâkim olduğu dönemde anlatıcılar tarafından aktarılmış ve yaşatılmıştır. Destan anlatıcılarına Türk boylarında çeşitli isimler verilmektedir. Tatar Türkçesinde bu anlatıcılara “çeçen”, “çiçen” ve “cırav” denilmektedir.⁴⁷ Bu terimler eski dönemlerde “bilgili kişi” ve “akıl veren kişi” anlamlarında kullanılmaktadır.⁴⁸ Destan anlatıcılarına halk arasında her zaman önem verilmiştir. Halka, atalarının yaptığı kahramanlıkları, toplumu birleştiren ortak mirasları anlatmaları onları vazgeçilmez bir unsur hâline getirmiştir. Toplumda birliği, beraberliği sağlayan, toplumsal sorunları çözüme kavuşturan cıravlar, toplumun gelişiminde de büyük rol oynamışlardır.

Bu anlatıcılar destancılık geleneğinin gelişmesine, nesilden nesile aktarılmasında etkili olmuşlardır. Fakat 1552 yılında gerçekleşen Rus işgali, Tatarların millî duygularını güçlendirmeye ve kültürlerini yaşatmaya imkân vermemiştir. Halka yapılan baskılar Tatarların birçok alanda geri kalmasına sebep olmuştur.⁴⁹ Esasen Tatar millî

⁴³ Rüstem Sulteev, “İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar”, Millî Folklor Dergisi, 2014, Sayı 101, s.89.

⁴⁴ Sulteev, age., s. 90.

⁴⁵ Sulteev, age., s.89.

⁴⁶ Sulteev, age., s.89.

⁴⁷ Naciye Ata Yıldız, “Türk Boylarında Destancılık Geleneği ve Destanlar”, Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s.47.

⁴⁸ Ata Yıldız, age., s. 47.

⁴⁹ Sulteev, age., s.92.

kimliği, 19.yy. ikinci yarısından sonra teşekkül etmeye başlamış ve 20.yy. başında Türk-Tatar kültürüne dayalı yerleşik bir millî kimlik oluşmuştur. Teşekkül sürecinde destanlar, masallar ve efsaneler bu millî kimliğin edebiyat sahasındaki referansları olmuştur.

16.yy. sonrasında Ortodoks Rus egemenliği altında Tatar halkı, dinî konulara daha çok önem vermiş ve İslâmiyet'e daha çok bağlanmıştır. Baskılar, getirilen kısıtlamalar yüzünden unutulmaya yüz tutan destancılık geleneği, dinî konularda söz sahibi olan mollalar tarafından bir darbe daha almıştır.⁵⁰ Ancak halk, destan geleneğine İslâmî motifleri daha fazla nakşederek destan geleneğini sürdürmüştür.

*O zamanki mollaların destancılık geleneğini saçma bulması, hatta İslam dini için zararlı görmesi ve bu yöndeki olumsuz propagandaları da zaman içerisinde destancılık geleneğinin zayıflamasına zemin hazırlamıştır.*⁵¹

*Bazı çevrelerde taassubun yayılması sonucunda destan ortaya koymak veya destan okumak ayıplanmaya başlanmıştır.*⁵²

Dönemin siyasî ve sosyal yapısı destanların, muhafaza edilememesine, geleneğin zayıflamasına ve neredeyse yok olmasına neden olmuştur. Destancılık geleneği hakkında bilgilere ancak işgalden önceki dönemlerde yazılan eserler sayesinde ulaşılabilmektedir.⁵³

*Günümüzde Kazan Tatarları arasında bu gelenek hemen hemen yok olmuş durumdadır. Tatar destanlarının önemli bir kısmı da geleneğin günümüzde az da olsa yaşadığı Sibir Tatarlarından derlenmiştir.*⁵⁴ İşgalin, mollaların yanı sıra Tatar halkındaki şehirleşmenin yüksek oluşu da destan geleneğinin zayıflamasındaki temel hususlardan biri olarak düşünülebilir.

Tatarların maruz kaldığı baskılar, geleneğin unutulmasına zemin hazırlamış olsa da, diğer en büyük etken matbuatın gelişmiş olmasıdır.

Kazan'da, XIX. yüzyılın başlarında Tatar matbaası açılıp, "Seyfûlmülük", "Kıssa-i Yusuf", "Büz Uğlan", "Tahir ile Zühre" gibi kitapların defalarca basılmasının, destan yaratıcılık geleneklerini etkin ölçüde zayıflatığı bir gerçektir. Zira çiçenler artık bir yerden bir yere gezip dolaşacaklarına, kendi eserlerini kitap ve kıssalar olarak yayınlamayı tercih etmişler, dolayısıyla, destan ve destanla beraber

⁵⁰ Sulteev, age., s.93.

⁵¹ Ata Yıldız, age. s. 47.

⁵² Sulteev, age. ,s. 93.

⁵³ Sulteev, age., s.93.

⁵⁴ Ata Yıldız, age. ,s. 47.

*başka folklor eserleri de genellikle matbu şekilde üretilip, halka yeniden dağıtılmaya ve “ikinci ömürlerini” sürdürmeye başlamışlardır.*⁵⁵

Derlenen destanların yapısı hakkında Naciye Ata Yıldız’ın şu bilgilerine yer vermekte yarar vardır:

*Tatar destancılık geleneğinden derlenmiş olan destanların yapısında manzum ve mensur bir arada bulunmaktadır. Destandan masala dönüşen, dolayısıyla tamamen mensur olarak derlenen destanlar da bu gelenekten derlenen yazılı metinler arasında yer almaktadır. Tatar destanlarının manzum kısımları ya alt alta gelen mısralarla ya da dörtlük nazım birimiyle söylenmektedir. Manzum kısımlarda 7 ve 8 heceli kalıplar yaygın olmakla birlikte 14 heceli kalıplara kadar varan mısralar kullanılabilmektedir.*⁵⁶

Tatar destanlarını konularına ve çıkış şekillerine göre tasnif edebiliriz. Konuları bakımından Fatih Urmançı, destanları dört grupta sınıflandırmıştır:

1. *Eski masalsı-mitolojik destanlar* (“Tülek”, “Yirtöşlük”, “Altayın Sayın Süme”)
2. *Kahramanlık destanları* (“Mişek Alp”, “Ak Kübik”, “İdigey”, “Cik Mergen”, “Çura Batır” (Birkaç varyantta vs.))
3. *Lirik-Epik ya da aşk destanları* (“Kuzı Kürpeç bilen Bayan Sılu”, “Hurluga hem Hemra”)
4. *Kitabî destanlar* (“Yusuf Kitabı”, “Seyfü’l- Mülûk”, “Leyla ile Mecnun”, “Tahir ile Zühre”, “Büz Yigit” vs.)⁵⁷

İdil Tatarlarının Rus hâkimiyetine maruz kalması kültürel hayatı olumsuz etkilemiştir. Yaşadıkları coğrafya içerisinde dinî, siyasî ve sosyal birçok baskıya maruz kalan Tatar halkı, bu zulümden kurtulmak için zorlu mücadeleler vermiştir. Kazan Hanlığını andıran hiçbir cami, medrese ve bina bırakılmamış ve toplumun her alanda maruz kaldığı olumsuzluklar neticesinde halkın sosyal alanda gelişimi büyük zarar görmüştür. Özellikle dinî açıdan daha fazla yıpratılan toplum bu dönemde sahip olduğu dinî inancı kaybetmemek için oldukça çaba sarf etmiştir. Dinî baskıları takip eden ekonomik baskılar özellikle köyde yaşayan halkı bir hayli etkilemiştir. Böylesi zor şartlar altında kültürel hareketler ise köylerde az da olsa devam ettirilmiştir. Köy imamlarının önceliği dinî faaliyetler olmuştur. Mescitlerin yanında yer alan medreselerde dinî âlimler yetiştirilmiştir. Bunun yanı sıra halk arasında Hanlık

⁵⁵ Sulteev, age., s. 93.

⁵⁶ Ata Yıldız, age., s. 47.

⁵⁷ Fatih Urmançı, “Tatar Destanları I”, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004, Ankara, s. 15-16.

devrinden kalan Çora Batır ve Edige destanları nesilden nesile aktarılmaya devam etmiştir.⁵⁸ Matbuatın gelişiminden önce meydana gelen siyasî baskılar destancılık geleneğinin zayıflamasındaki en büyük etken olmuştur. Aktarım az da olsa sınırlı eserler arasında devam ettirilmiştir.

Matbuatın gelişmesinden sonra, destan anlatıcılarının yerini halk şairlerine bırakması ve sözlü geleneğin toplumun tümünün yerine belli kesimlerde kalması, destan geleneğinin gelişimine farklı bir boyut kazandırmıştır. Yazılı hâle getirilen destanlar halk şairleri tarafından halka dağıtılmış ve özel günlerde ya da dost meclislerinde sözlü ifade edilen destanlar, kitaplardan okunmaya devam etmiştir.⁵⁹ Fakat bu durum destancılık geleneğini olumsuz yönde etkilemiştir. Çünkü basılı hâle getirilerek belli bir standarta kavuşan destanlar, sözlü gelenekteki gelişimini kaybetmiş ve bunun sonucunda doğrudan destancılık geleneğinin zayıflamasına neden olmuşlardır. *Netice olarak yazılı destanlar, folklorun yaygın bir türü olarak İdil Tatarlarının günlük hayatında önemli yer tutmuş ve onlar Tatarlar için o zamanın arz ve talebi üzerine, ruhî ihtiyaç neticesi olarak ortaya çıkmışlar ve halkın yüzyıllardır süregelen sosyo-kültürel hayatını, dünya görüşünü, inancını ortak motifler vasıtasıyla yansıtmışlardır.*⁶⁰

1.4. BAŞKURT DESTANCILIK GELENEĞİ

Başkurt Türkçesinde destan kelimesi “dastan”, “epos” şeklinde adlandırılmaktadır. Destan türü, diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Başkurtlar için de önemli bir yere sahip olmuştur. *Başkurtlar, sözlü kültürün hâkim olduğu göçerevli ve çobanlığa bağlı hayat tarzı içinde, yüzyüze kurdukları iletişim bağlamında, kendilerini ve çevrelerini anlamlandırmış, evren içinde kendi koordinatlarını belirlemişlerdir. Bu koordinatlar sayesinde sahip oldukları bilgi ve tecrübeleri “kahramanlık ana temalı” anlatılar vasıtasıyla anlatıp nakletmişler, kendileriyle geçmiş arasında destan formundaki “inanılan anlatılar” üzerinden ilişki kurarak aidiyet bilinçlerini pekiştirmişlerdir.*⁶¹ Destanlarda, halkın yaşamında önem arz eden sosyal, siyasî, tarihî, dinî olaylar, mitolojik konular, inançlar yer almaktadır. Başkurt halkı, geniş bir destan mirasına sahiptir. Bu zenginliğin nedeni ve Tatar destancılık geleneğinden daha güçlü olması şehirleşme olgusu ile açıklanmaktadır. Tatarlardan daha sonra şehirleşmiş olan

⁵⁸ Akdes Nimet Kurat, “Rus Hâkimiyeti Altında İdil- Ural Ülkesi”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1965, Sayı: 3-4, s.99-119.

⁵⁹ Sulteev, age., s.95.

⁶⁰ Sulteev, age., s.99.

⁶¹ Mustafa Arslan, “Başkurt Türklerinin Tarihî Destanı İdigey ile Moradım (İzeükey minen Moradım)”, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.13.

Başkurtlar, destancılık geleneğinin gelişmesini ve korunmasını sağlamışlardır. Bu zengin mirasın günümüze kadar ulaşmasında destan anlatıcılarının da yeri büyüktür.⁶²

*Başkurt destanlarının yaratıcısı ve yaşatıcıları “sesen” adı verilen millî anlatıcılardır. Sesenler sayesinde, Başkurt Türklerinin varoluşlarından bu yana şekillenen bütün maddi - manevi kültürel mirası, destan sanatı vasıtasıyla günümüze taşınarak varlığını korumaya devam etmiştir. Sesenlerden başka; Başkurt Türkleri arasında yırcı, kumızcı, akınlar ve kuraycı sıfatıyla anılan kişilerin de, destan ve diğer sözlü edebiyat verimlerinin saklanması ve yaşatılmasında önemli işlevleri söz konusudur.*⁶³ Destanlar, sesenler tarafından “kopuz” adı verilen telli bir çalgı veya “kuray” adı verilen kamıştan yapılan bir çalgı ile icra edilir.⁶⁴

Daha önce de belirttiğimiz üzere sesenler, halkın duygularına ve düşüncelerine tercüman olan, toplum arasında saygınlık kazanmış kişilerdir. Yaşanan kötü olayları kınamaları, ortak sevinçleri dile getirmeleri onları yaşadıkları dönemin tenkitçileri haline getirmiştir.

Başkurt destanlarını oluşturan konular, Muhtar Segidov tarafından şu şekilde tasnif edilmiştir:

1.Uruk cemiyetinin dağılma devrini yansıtan destanlar:

1.1.Mitolojiye esaslanan kahramanlık şiirleri ya da kobayırlar: Ural Batır, Akbuzat.

1.2.Hayvancılığa bağlı sosyal hayat ve aile yaşantısı hakkındaki kobayır ya da hikayeler: Akhak Kola, Kara Yurğa, Kunır Buğa, Zayatülak Menan Hıvhlıv.

2.Feodalizmin başlangıç devrini yansıtan destanlar:

2.1. Uruk-kabile barışı ve birliği ülküsünü güden, bu fonda sosyal ve aile münasebetlerini tasvir eden hikayeler: Alpamışa, Kuzıykürpas Menan Mayanhılv, Zöhra Menan Aldar.

2.2. Uruklar arası mücadeleyi tasvir eden şiirler: Küsek Bey.

*3. Feodalizmin gelişme devrini yansıtan kahramanlık şiirleri(ya da hikâyeleri): Karas Menan Karahakal, Karas Menan Akşa, Teveş Mergen, Salavat Batır, Bayık-Ayzar Sasan*⁶⁵

⁶² Ülkü Kara Düzgün, “Başkurt Destanlarının Tipolojisi”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2007, s.11.

⁶³ Kara Düzgün, age., s.11.

⁶⁴ Arslan, age., s.15.

⁶⁵ M. Segitov, “Başkurt Halk İcadı III”, 1998, s. 15.

*Başkurt destanları, konularının bir kısmını Başkurt Türklerinin sosyal hayatından almaktadır. Daha çok tarım, hayvancılık ve avcılıkla ilgili olan bu destanlara Başkurt Türkleri “irtek” adını vermişlerdir.*⁶⁶

Başkurt destanlarının yapısı hakkında aşağıda belirtilen bilgilere yer verebiliriz.

*Başkurt destanları nazım-nesir karışık bir yapıya sahiptir. Ural Batır, Akbozat, Küsek Bey destanlarının neredeyse tamamına yakın bir bölümü nazımdır. Kuzıykürpes ile Mayanhılıv, Zöhre ile Adlar gibi tamamıyla nesir halinde olan destanlar da vardır. Destan anlatıcıları sesenler, nesir kısımları tahkiye ile nazım kısımlarını da ezgili bir şekilde terennüm etmektedir.*⁶⁷

*Manzum veya mensur kısımlarının az veya fazla olması, manzum kısımlarında belli bir nazım biriminin kullanılıp kullanılmaması bakımlarından farklılıklar göstermektedir. Destanların manzum kısımları genellikle 7,8,11,12 heceli kalıplarla, ezgili olarak söylenmektedir. Ahenk unsuru olarak mısra başı kafiyeye de yer verilmektedir. Başkurt destanlarının hem manzum hem mensur kısımlarında ti “de” kelimesinin tekrarlması, bu geleneğin bir üslup özelliğidir.*⁶⁸

Başkurt destanlarının derlenip, yayınlanması hakkında şu şekilde bilgi verilmektedir:

XVIII. yüzyılda İ. İ. Lepehin’in Güney Ural’da gezerken derlediği malzemeler, Başkurt destanları ile ilgili ilk kayıtlardır. Lepehin’den kalan el yazmalarında destan parçaları ve yıravlar ile sesenler hakkında da bilgi verilmiştir. Mesela Lepehin, Tora - Dağ hakkındaki efsaneden bahsettikten sonra, bu efsanenin Ismak isimli bir Başkurt söz ustasından derlendiğini ifade eder.²¹ Lepehin’den sonra ilk kez bir Başkurt destanını derleyip yazıya geçiren âlim Timofey Belyaev’dir. Belyaev, Kuzıykürpes ile Mayanhılıv destanını derleyerek Rusça’ya çevirmiş ve 1812’de Kazan Üniversitesi’nde bastırmıştır.⁶⁹ Derleme çalışmaları, XIX. yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. İlk kez Başkurt destanlarını bulup yazıya aktaran kişi ise Timofey Belyaev’dir. Belyaev, o zamanın tahsilli kuraycısı tarafından halktan derlenen “Kuzıykürpes ile Mayanhılıv” destanının el yazması ile tanışmış ve 1809 yılında eseri Rusçaya tercüme edip 1812 yılında Kazan Üniversitesi’nin matbaasında bastırıp yayınlamıştır.⁷⁰ 1872-1884 yılları arasında eğitim ve derleme faaliyetleri yürüten W.Radloff, Rus eğitimi almış M. Ömötbayev gibi Başkurt âlimlerini etkilemiş ve bu

⁶⁶ Kara Düzgün, age., s. 9.

⁶⁷ Kara Düzgün, age., s.10.

⁶⁸ Ata Yıldız, age., s.27.

⁶⁹ Kara Düzgün, age., s.11.

⁷⁰ M. Segitov, “Baskurt Halık Folkloru Epos”, Ufa, 1998, s.6-7.

âlimlerin halk anlatılarına ilgi duymalarını sağlamıştır. Başkurt âlimleri köy köy gezerek folklor ürünlerini derlemeye çalışmışlar ve elde ettikleri malzemeleri çeşitli gazete ve dergilerde yayınlamışlardır. Bu âlimler arasında yer alan M. Ömötbayev, “İdigey ile Moradım” destanını yayımlayarak Başkurt destan mirasına önemli bir katkıda bulunmuştur. Başkurt folkloruna önemli katkıları olan bir diğer âlim, sesen ve halkbilimci Möhemmetşah Burangulov’dur. Vermiş olduğu çabalar sonucu gün yüzüne çıkan destanlar, efsaneler, halk şarkıları, geleneksel kıyafetler, Başkurt halkının yaşayış tarzına ait bilgiler Başkurt folklorunun temelini oluşturmaktadır. O, bu bilgileri sadece tespit edip yayınlamakla kalmamış, Başkurt Tarih, Dil ve Edebiyat Enstitüsü’nde çalıştığı yıllarda elde edilen verileri, bilimsel bir bakış açısıyla değerlendirerek ilim âlemine kazandırılmasına da önemli katkılar yapmıştır. Bunlar arasında “Başkurt Efsaneleri, Batırlar Hakkında Destan, Vatansever Savaşı, Yulay ve Salavat, Karasakal” eserleriyle “Ural Batır, Akbuzat, Alpamişa, İzeükey Minen Morazım” destanları ve “Başkurt Halk Şarkıları” adlı eserler bulunmaktadır.⁷¹

Şekil:1.4.1: Ural Batır destanının derlendiği yer⁷²

1.5. ÇUVAŞ DESTANCILIK GELENEĞİ

Çuvaş Türkçesi’nde destan kelimesinin karşılığı “epos”tur. Konuyu, destancılık geleneği olarak ele almadan önce Çuvaşların halk edebiyatına değinmemiz gerekir.

⁷¹ Mustafa Arslan, “Başkurt Türklerinin Tarihî Destanı İdigey ile Moradım (İzeükey minen Moradım)”, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2017, s.18.

⁷² Kaynak: Murat Özşahin

Çuvaş edebiyatı, modern Çuvaş edebiyatının çok geç dönemlerde kurulmuş olması sebebiyle sözlü olarak gelişmiştir. Bu nedenle halk edebiyatı eserleri Çuvaşlar arasında zengin bir şekilde günümüze kadar ulaşmıştır. Modern dünyanın tesirinden kendilerini uzun süre uzakta tutan Çuvaşlar, halk edebiyatının hemen hemen bütün türlerini günümüze kadar ulaştırmışlardır. Çuvaş halk edebiyatı ürünlerinin bugüne kadar yapılmış en ayrıntılı yayını olan ve bu ürünlerinin genel olarak tasnifini de bize sunan, altı ciltlik “Halih Sımahlıh” serisinde şu şekilde bir tasnif uygulanmıştır.

1 Yumahsem (Masallar)

2 Yurısem (Şarkılar)

3 Vak Janrlar (Küçük Türler)

4 Aça-Pıça Sımahlıh (Çoluk-çocuk sözleri)

5 Mıfsempe Halapsem (Mitlerle Hikâyeler)⁷³

Sözlü edebiyat geleneği çerçevesinde gelişen Çuvaş edebiyatının elimize geçen en eski metinleri, Çarlık Rusya’sı dönemine aittir. 1552’de Kazan’ın Ruslar tarafından işgalinden önce Rus hâkimiyetine giren Çuvaşlar için yeni dönem de başlamış oluyordu. Bölgedeki Hristiyan olmayan halkların Hristiyanlaştırılması için birçok yöntemin geliştirilmesiyle bu süreç Çuvaş yazılı edebiyatının da oluşumunu hazırlıyordu. Misyonerlik faaliyetlerine yardımcı olması ve propaganda malzemesi olması sebebiyle Çuvaş halk edebiyatı, Çuvaş dini ve gelenekleri üzerine çalışmalar yapılmaya ve yayınlanmaya başlamıştır. Çuvaş yazılı edebiyatının ilk örnekleri de bu sebeple dini içerikli metinlerdir.⁷⁴

Edebiyatının oluşumuna kısaca değindikten sonra Çuvaş edebiyatında destan kavramı şu şekilde ifade edilebilir:

Genel anlamda Çuvaşlar arasında klasik manada Manas, Oğuz Kağan, Edigey gibi destanların bulunmadığı kabul edilmektedir. Destansı özellikler taşıyan bazı manzum eserler halk arasında derlenmişse de bunlar genellikle manzum, uzun soluklu, kahramanlık konulu klasik destan tanımına tam olarak uymamaktadır. Bu nedenle halk arasında manzum ve mensur olarak yaşayan epik karakterli eserlerden faydalanılarak bir Çuvaş milli destanı yaratma çabası dikkat çekmektedir.⁷⁵

Çuvaş sözlü geleneğinde mensur şekilde yer alan alp anlatmaları destan türü olarak değerlendirilmektedir. Alp anlatmalarında yer alan alp tipinin destan türünde

⁷³ Bülent Bayram, “Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatmaları(İnceleme-Metinler)”, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, 2008, s.24.

⁷⁴ Bayram, age., s. 28.

⁷⁵ Bayram, age., s. 95.

karşılığı kahramanın kendisidir ve anlatmalarda alpin doğuşundan, fiziki ve olağanüstü özelliklerinden bahsedilmesi destanlarda kahramanın yolculuğu ile benzerlik göstermektedir.⁷⁶

Destanlar yapıları bakımından üç gruba ayrılmaktadır:

Alplarla ilgili anlatmalar: Bunlar kısa mensur anlatmalar şeklindedir. Bu metinlerde alpların doğumu, fiziki özellikleri, arkadaşları, mücadeleleri, toplum içindeki yerleri, dünyadaki kaosu kozmosa çevirmeleri için Tanrı tarafından dünya üzerine gönderildiklerini düşünen epik destan kahramanları gibi alpların Tanrı tarafından dünyaya gönderilmiş olmalarına dair inançları ve işlevleri ya da Tanrı tarafından cezalandırılmaları gibi olaylar ve son olarak da ortadan kaybolmaları işlenmektedir.

1. *Manzum epik eserler: 2004 yılında yayımlanan Çavaş Halâh Pultarulâhî Halîh Éposî adlı eserde sözlü gelenekten derlenen altı destan yer almaktadır. Bunlar geleneksel destan tanımının ‘‘uzunluk’’ ölçüsüne uygun olmakla birlikte, yine işlevleri ve bağlamları bakımından değerlendirildiğinde destan kavramı içinde yer alabilecekleri anlaşılmaktadır.*

2. *Tasnif edilmiş destan: Şuyın Hivetiri’nin halk arasındaki anlatmaları düzenleyerek oluşturduğu Ulup destanı, Anadolu’da âşıklar tarafından tasnif edilen halk hikâyeleri veya Ebu’l Hayr Rumi tarafından halk arasında anlatılanların derlenerek yazıya geçirilmesiyle oluşan Saltuk-name gibi bir destan olarak değerlendirilmektedir.⁷⁷*

Çuvaş destancılık geleneği hakkında Bülent Bayram’ın hazırladığı doktora tezinde, Çuvaş sözlü geleneğinin uzun soluklu manzum eserlere sahip olmadığı, genellikle Çuvaş yazarlarının kendi tarihî kaynaklarından ve halk edebiyatı ürünlerinden faydalanarak uzun soluklu yapma destanlar meydana getirdikleri belirtilmektedir.⁷⁸

1.6. ANLATILARDA HAYVAN MOTİFİNİN YERİ

Hayvan motifinin anlatılardaki yerine değinmeden önce motif kelimesinin tanımını vermek gerekmektedir.

Motif edebî eserin en küçük ögesine denir. Motif, aynı eser içinde yer alan diğerlerinden "biçim" ya da "anlam" gibi özelliklerden biriyle başkalık arzeder. Edebî eserdeki bir ses, bir söz ya da bağımsız bir ibare bazan bir motif olmaya yeter.

⁷⁶ Bayram, age., s. 103-104.

⁷⁷ Ata Yıldız, age., s. 29-30.

⁷⁸ Bayram, age., s. 94-95.

Motiflerin bir düzen dahilinde bileşkesinden edebî eser oluşur. Bazı motifler, eser için vazgeçilmez unsurlardır ki, bunlara temel motifler denir.⁷⁹

Sosyal bir varlık olan insan, varoluşundan bu yana çevresinde bulunan canlılarla etkileşim içinde olmuştur. Bu etkileşim içerisinde yer alan hayvanlar büyük bir önem taşımaktadır. İnsanoğlu, hayatını devam ettirebilmek ve yaşanılan çevreye duyulan merakı gidermek için hayvan ve doğayla iletişim içerisinde olmuştur.

Tarih öncesi dönemlerde, avcı-toplayıcı toplumların hayatında hayvanlar önemli bir yere sahiptirler. Yapılan avcılık faaliyeti sayesinde hayvanlarla daha yakın temas kurulmuştur. Beslenme ihtiyacını karşılayabilmek için kurulan bu temas, zamanla insan-hayvan ilişkisinin gelişimine de katkı sağlamıştır. Hayvanlar, avcı-toplayıcıların yaşadıkları doğa içerisinde sadece besin kaynağı olarak yer almamış ve günümüze miras kalan inanışların, kültürel yapının gelişiminde de etkili olmuşlardır.⁸⁰

Hayvanlar, modern zamanın pek çok unsurunda kendini göstermeye devam etmektedir. En bariz örneklerinden biri alfabadir. Alfabenin temelinde piktografik şekiller içerisinde karşılaştığımız hayvan sembolleri, bugünün alfabelerinde hayvandan soyutlaşan fonetik karakterler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hayvanlar; öküz, kartal, yılan, baykuş, turna, ördektir.

Şekil:1.6.1 :, The Alphabet⁸¹

AFFILIATION OF EGYPTIAN AND SEMITIC ALPHABETS.									
Values.	EGYPTIAN.		SEMITIC.	LATER EQUIVALENTS.					
	Hieroglyphic.	Hieratic.		Phoenician.	Greek.	Roman.			
a	eagle		2	𐤀	Α	A	1	1	1
b	crane		𐤁	𐤁	Β	B	2	2	2
g (g)	throne		𐤂	𐤂	Γ	C	3	3	3
f (d)	hand		𐤃	𐤃	Δ	D	4	4	4
h	meander		𐤄	𐤄	Ε	E	5	5	5
s	cerastes		𐤅	𐤅	Υ	F	6	6	6
z	duck		𐤆	𐤆	Η	Z	7	7	7
x (kâ)	sieve		𐤇	𐤇	Θ	H	8	8	8
θ (râ)	tongs		𐤈	𐤈	Ι	I	9	9	9
i	parallels		𐤉	𐤉	Κ	K	10	10	10
k	bowl		𐤊	𐤊	Λ	L	11	11	11
l	lioness		𐤋	𐤋	Μ	M	12	12	12
m	owl		𐤌	𐤌	Ν	N	13	13	13
n	water		𐤍	𐤍	Ξ	Ξ	14	14	14
z	chairback		𐤎	𐤎	Ο	X	15	15	15
â			𐤏	𐤏	Π	O	16	16	16
p	shutter		𐤐	𐤐	Ρ	P	17	17	17
ê (tâ)	snake		𐤑	𐤑	Σ	S	18	18	18
q	angle		𐤒	𐤒	Τ	T	19	19	19
r	mouth		𐤓	𐤓	Υ	Υ	20	20	20
â (râ)	unmatted garden		𐤔	𐤔	Φ	Φ	21	21	21
ê	lance		𐤕	𐤕	Χ	Χ	22	22	22

⁷⁹ Turan Karataş, "Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü", YediGece Kitapları, İstanbul, 2001, s.292.

⁸⁰ Şamil Gacar, "Hayvan Folkloru Bağlamında Türk Dünyası Ekolojik Destanları", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2020, s.18.

⁸¹ Kaynak: Isaac Taylor

Tarih öncesi topluluklarda oluşan inanç sistemi sahip oldukları ve içerisinde var oldukları doğayı temel almaktadır. Doğaya duyulan saygı inançların oluşumunda büyük rol oynamıştır. Bu saygı sonucunda avcı-toplayıcı topluluklar, temelinde canlı cansız her nesnenin bir ruha sahip olduğu görüşü yer alan animistik dünya görüşüne sahip olmuşlardır.⁸²

Animistik görüşü benimseyen avcı-toplayıcılar, bu görüş neticesinde doğada yer alan hayvan ve bitki türlerine ruhsal anlamda bağlanmış ve aralarında bir akrabalık bağı olduğuna inanmışlardır. Sahip oldukları bu düşünceler totemizmin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸³ *Avcı-toplayıcılar için hayvanlar; totem atalar, büyük şamanlar ve büyük öğretmenlerdir. Avcının dünyasını içeriden ve dışarıdan doldurmuşlardır. Ona yol göstermişler, yasaları ve yasakları öğretmişlerdir. Doğayı çok iyi gözlemleyen, doğayla iç içe olan tarih öncesi insanlar için geçen bir hayvan, uçan bir kuş, koşan bir dört ayaklı veya sürünen bir yılan mucizeye işaret eden bir haberci olmuştur. Başkalaşmış bir şaman veya belki uyarı veya koruma amacıyla gelmiş kişisel bir koruyucu olmuştur. Doğanın bir parçası olan insanlar için her doğal unsur anlamlı, kutsal ve özel bir niteliğe sahip olmuştur ancak etkileşime girebildikleri hayvanlar her zaman daha ilgi çekici bir konumda yer almıştır ve bu doğrultuda tarih öncesi dönemde hayatın her alanında hayvanlar yer almıştır.*⁸⁴

Totemizmin oluşması insan-hayvan ilişkisinin yeni bir boyut kazanmasını sağlamıştır. Önceleri, temel ihtiyaçları karşılamak için bir kaynak olarak görülen hayvanlar, ruhsal olarak kurulan akrabalık bağı sayesinde “hayvan ata” şekliyle insan hayatında yer almaya devam etmişlerdir. Kutsal olarak nitelendirdikleri hayvanlardan türediklerine inanmışlar ve onlara ait olan her nesneyi kutsal kabul etmişlerdir.

İnsanların oluşturdukları ilk sanatsal eserler olan mağara resimleri ve yaptıkları süs eşyalarında da kutsal anlamlar yükledikleri hayvanlardan etkilendikleri görülmektedir. Mağara duvarlarına çizdikleri hayvan figürleri insan-hayvan mücadelesinin, yaptıkları avcılık faaliyetinin ve anlatmak istedikleri düşüncelerin yansıması olarak görülmektedir. *Mağaralarda yer alan çizimlerin büyük çoğunluğu ayı, yaban ineği, dağ keçisi, ren geyiği, mamut gibi hayvanlardan oluşmaktadır. Bazen aynı hayvanın silüeti bazen de detaylı genel görünüşü defalarca çizilmiştir. Hatta söz konusu hayvanın belli uzuvları tekrar tekrar çizilmiştir. Bahsi geçen hayvanların bu denli sık çizilmesi, onların sadece av konusu nitelikleriyle ilgili olmadığı duvarlarda tasvir edilen*

⁸² Gacar, age., s.10.

⁸³ Gacar, age., s.11.

⁸⁴ Gacar, age., s.11-12.

hayvanlara gizli anlamlar yüklendiği ve bunların bir kült haline dönüştükleri anlaşılmaktadır. Söz konusu sembolik çizgilerin İlk Çağ insanların sanat yapma arzularını tatmin etmek için üretilmedikleri, belli bir temayı, yani oluşum, varoluş ve yeniden doğuş temasını kendilerine özgü bir yöntemle doğaya ait unsurlar yoluyla mabet duvarlarına aktardıkları anlaşılmaktadır. Sonuç olarak bu mağaralar, kutsal mitolojilerin canlandırıldığı, mitolojilerin anlamlarının ve sembolik anlatımlarının sahnelendiği bir tür dini ve geleneksel okul niteliğindedir.⁸⁵

Hayvanlar sadece bu dünya ile ilişkilendirilmemiş, öteki dünya ile de ilgili oldukları düşünülmüştür. Tarihin karanlık dönemlerinde yaşamış insanların mezarlarında ilk karşımıza çıkan kişilik olan Anatanrıçanın yanı sıra inci ve taştan yapılmış küçük kürecikler ve onlardan yapılmış kolyeler, inek, ay ve yılan benzeri çizimler veya sığır, geyik gibi hayvanlar bu mezarların öte dünyayla ilgili vazgeçilmez unsurlarıdır.⁸⁶ Mezarlarda bulunan bu tür hayvan figürleri insanların dünya üzerinde hayvanlarla kurdukları ilişkiyi ölümden sonraki hayatta da devam ettirmeyi amaçladıklarının göstermektedir. Nitekim bu inanış, hayvanların evcilleştirilip insanların himayesi altında olmalarından sonra da devam ettirilmiş ve hayvanın her daim sahibine her iki dünyada da hizmet edeceğine inanılmıştır.

İnsanlığın avcı- toplayıcılıktan yerleşik hayata geçmesi, tarımı keşfetmesi hayvanlarla olan iletişime yeni bir anlam yüklemiştir. Yerleşik hayatla birlikte evcilleştirme süreci de başlamıştır. Bu yeni düzen, insanın hayvana hükmettiği bir dönemin başlangıcı olmuştur. İnsanlar tarımsal faaliyetler, beslenme ve ulaşım gibi temel ihtiyaçları karşılama konusunda hayvanlara her zamankinden daha fazla ihtiyaç duymuşlardır. Yerleşik hayat, insanların hayvanlara yüklemiş olduğu anlamların da değişmesine zemin hazırlamıştır. Evcilleştirme süreci ve yerleşik hayat, insanların hayatında sahiplenme duygusunu ön plana çıkarmıştır. Böylece hayvanlar, insan hayatında sahip olunan birer nesne konumuna düşmüşlerdir.

Hayvanlar, insanların hayatında sahip olunan birer canlı olarak yer almış olsalar da kendilerine duyulan saygıyı yitirmemişlerdir. İnsanlar için içerisinde yaşadıkları doğa ve hayvanlar önemli birer unsur olmaya devam etmiştir. Doğaya ve hayvanlara bu kadar önem veren, onlarla tarih boyunca kopmaz bir bağ kuran insanlığın kültürel hayatında da hayvan üslubunu görmek, bu iletişimin doğal bir sonucu olmuştur. Mağara

⁸⁵ Gacar, age.,s. 16.

⁸⁶ Gacar, age., s.15.

duvarlarına çizilen resimlerle başlayan sanat anlayışı, zaman içerisinde edebî eserlere de yansımıştır.

*Tarih öncesi dönem boyunca büyüsel düşünceyle başlayan ilk sözlü anlatı geleneği, memoralara uygun yapıda ilk örnekleri oluşturmuş; daha sonra mitlerle daha geniş ve kapsamlı bir yapıya bürünmüştür. Türk kültür ekolojisinde halk felsefesinin sahip olduğu ekolojik bilincin kültürel kodlarıyla şekillenen sözlü gelenek, daha sonraki süreçte tarih bilinciyle gelişen mitlerle birlikte destan, efsane ve masal türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur.*⁸⁷ Ortaya çıkan bu türler, meydana geldikleri toplumların yaşayış tarzlarına, kültürlerine göre şekillenmiştir. Göçebe hayat süren toplumların yaşayış şekilleri, sosyal konular, kendi duygu ve düşünceleri, yaşadıkları çevre ve hayvanlar oluşturulan anlatı türlerinin temel konularını ve motiflerini oluşturmuştur. Bunun sonucunda göçebe toplumlar, hayatlarının merkezinde yer alan hayvanların dillerini öğrenmeye çalışarak, taklit ederek karşılıklı iletişimlerini çoğu zaman hayvanların insan dilini konuşması şeklinde sözlü gelenek türlerine taşımışlardır.⁸⁸

Hayvanlarla kurulan yakın ilişki onları anlatılarda kahraman kadar önemli bir konuma getirmiştir. Göçebe yaşam tarzı bu konumun oluşmasında büyük rol oynamıştır. Türk halk grupları arasında hayvanların hayatın içinde her alanda yer aldıklarını, yaşamın öznesi konumunda olduklarını ekolojik destanlarda görmek mümkündür. Bu düşünceyle hayvanların destanlarda yer alması epik destan geleneğinde hayvan kahraman tipinin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁸⁹

Anlatılarda yer alan hayvan kahramanlar, ana kahraman kadar önemli olmuştur. Kahramanın kurtarıcısı, yoldaşı, yardımcısı gibi işlevlerde yer almışlardır. Kahramanın her zaman yanında yer almaları hayvanların ne kadar önemli bir unsur olduğunun göstergesi sayılmaktadır. Destan türünde ise bahsedilen işlevleri sıkça görmek mümkündür. Destanlarda yer alan hayvan kahramanlar, olay örgüsüne de katkı sağlamaktadır. Kahramanı bulunduğu kötü durumdan kurtarmaları ya da kahramana kılavuzluk yapmaları olayın seyrini değiştirmektedir. Bazı destanlarda ise, hayvanların sadece kahramanın yolculuğuna etkisinin olmadığı, hayvana yüklenen kutsal anlam ile toplumların hayatını da etkilediği görülmektedir. Örneğin; Uygurlara ait olan Türeyiş destanı Uygurların kurttan türediğini esas almaktadır. Bu destanda ise kurt, ana karakter olarak yer almış ve daha önce bahsettiğimiz hayvan ata şekliyle karşımıza çıkmaktadır.

⁸⁷ Gacar, age., s.131.

⁸⁸ Gacar, age., s.138-139.

⁸⁹ Gacar, age., s.140.

Masallarda ise hayvanların kullanımı destanlardan farklı olarak ele alınmaktadır. Hayvanlar, masalların içerisinde yardımcı karakter olarak yer almalarının yanı sıra, “hayvan masalları” olarak ayrı bir kategori şekli de oluşturmaktadırlar. Hayvan masallarında yer alan hayvanlar, alegorik özellikler taşımaktadır. Masallarda yer alan hayvan üslubu, masalın hitap ettiği kesimin büyük bir çoğunluğunu oluşturan çocukların hayvanlarla aralarında bir bağın kurulmasına, bilmedikleri hayvanları tanımalarına ve hayvanlar üzerinden verilen mesajlarla iyilik, kötülük gibi bazı kavramları öğrenmelerini amaçlamaktadır.⁹⁰

Türk edebiyatında yer alan hayvan motifini dünya edebiyatında görmek mümkündür. Masal türüyle karşımıza çıkan hayvan motifi, Avrupa masallarında ana kahraman olarak ya da hayvanın herhangi bir aksesuarı olayın çözümlenmesinde kullanılan nesneler arasında yer almaktadır.⁹¹ Örneğin; Türk edebiyatında olduğu gibi Japon edebiyatında da hayvan masalları ayrı bir kategori oluşturmaktadır. İnsana ait özelliklerin hayvanlara yüklendiği bu masallar kendi içerisinde de hayvanlarla ilgili farklı konuları barındırmaktadır.⁹² Türk dilinin ve kültürünün oldukça etkili olduğu Macarlarda, edebiyatımızda yer alan anlatı türlerinde işlenen ortak birçok hayvan motifi bulunmaktadır. Türk destanlarında yer alan ve kutsal olarak nitelendirilen kartal, kurt gibi bazı yabanî hayvanlar, avcı kuşlar ve ehli hayvanlar Macarların masallarında da kutsal sayılmaktadır.⁹³ Kuzey Amerika masallarında da hayvan üslubunun yer aldığı görülmektedir. Bu masallar arasında yer alan “Kızıl Göğün Oğlu” adlı masalda yer alan kuşların kahramana yardım eden yardımcı işlevinde yer aldıkları görülmektedir.⁹⁴

Sonuç olarak insan hayatının ayrılmaz bir parçası olan hayvanlar insanlar için temel anlamlarının yanı sıra sembolik anlamlar da ifade etmektedir. Sosyal hayatın kültüre ve edebî eserlere yansımalarının en somut örneğini hayvanlar oluşturmaktadır. Meydana getirilen eserlerde, hayvan üslubunun katkısı ve eserlerin içeriğine etkisi oldukça fazladır. Oluşturulan edebî türlerde hayvan motifinin yer almaması, olayların gelişmesinde ve anlatılmak istenenin aktarılmasında eksiklerin oluşmasını sağlayacaktır.

⁹⁰ Alpay Gezer, “Soyut Kavramların Öğretiminde Hayvan Masallarının Yeri”, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, s. 35-37.

⁹¹ Max Luthi, “Avrupa Masal Tipleri ve Kişileri”, çev. Sevgül Sönmez, Milli Folklor Dergisi, Sayı:36, 1997, s.73.

⁹² Mikiki Uehara, “Japon Masallarında Olağanüstü Karakterler”, Milli Folklor Dergisi, Sayı:28,1995, s. 55.

⁹³ Emine Mediha Ulutan, “Macar Halk Masalları ve Söylenceleriyle İslamiyet Öncesi Türk Destanlarındaki Ortak Motifler”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017, s.1-101-114-134.

⁹⁴ İbrahim Yıldız, çev. Meltem Uzunoğlu, “Kuzey Amerika Masalları”, Dipnot Yayınları, Ankara, 2020, s.7-47.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİHÎ DÖNEMLERDEN İTİBAREN İNSAN HAYVAN İLİŞKİSİ, HAYVAN MOTİFİ VE KÜLTÜRLERDEKİ YERİ, TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLAR VE EHLİHAYVANLAR

1.TARİHÎ DÖNEMLERDEN İTİBAREN İNSAN VE HAYVAN İLİŞKİSİ

İnsan ve hayvan ilişkisini, insanlığın varoluşundan itibaren ele almak gerekir. İnsan ve hayvan birbiriyle ilişkisi olmayan iki tür olarak düşünülemez. Yaşadıkları coğrafyaları tarih boyunca paylaşmış, yaşanılan her değişimden birlikte etkilenmişlerdir.⁹⁵

İnsan, yaşamını idame ettirebilmek için hayvana her zaman ihtiyaç duymuştur. Hayvanlar, eski çağlardan itibaren insan için en temel ihtiyaç olan beslenme ve giyim ihtiyacını karşılamada kullanılabilecek bir kaynak olmuştur. İnsan için bu kaynağı kullanmada en iyi yöntem avcılık olmuştur. İlk insanlar, birçok bitki ve hayvanı avlayarak beslenme ihtiyacını gidermiştir. Ayrıca avladıkları hayvanların derilerini kullanarak kendilerine giysiler yapmışlar ve böylece soğuktan, sıcaktan ve daha birçok çevresel faktörden vücutlarını korumuşlardır.

İnsanlar, avcılığı bir yaşam biçimi hâline getirmiş ve avlanmak için çeşitli alet edevat yapma gereği duymuşlardır.

*Mezolitik çağ, çakmaktaşı ya da obsidiyenden (doğal camdan) yapılma üçgen, trapez, dikdörtgen, kare, eşkenar dörtgen şeklindeki minik aletlerle (mikrolit) bilinir (Bordes, 1972). Bunlar balık oltasında, zıpkınlarda, yabanıl tahılları kesmek için öngörülen orak yapımında kullanıldı*⁹⁶ Yapılan bu av malzemeleri, insanların hayvanları avlamasını daha kolay hâle getirmiş ve avcılığın ilerlemesine katkı sağlamıştır.

Birçok hayvanla iç içe yaşayan insan, doğal olarak onlardan yararlanmış ve evcil hâle getirmeye başlamıştır. Zamanla tarımı öğrenmesi, avcılığı devam ettirmesi gibi faaliyetler, evcilleştirmeyi zorunlu kılmıştır.⁹⁷

Hayvanların, muhtemel evcilleştirilme sürecine şu şekilde değinilmektedir;

Genel olarak evcilleştirme sürecinin şu dört aşamayı izlemiş olabileceği düşünülebilir: ilk olarak muhtemelen, bir türün evcilleştirilmesinde, türün insan sosyal ortamı ile gevşek bağlar kurduğu bir başlangıç aşaması oldu. Evcilleştirilmeye

⁹⁵ Abu Bakar Siddiq, “Türkiye’de İnsan-Hayvan İlişki Bilimi Antrozooloji’nin Faaliyet Alanları”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt:7, Sayı:2, s. 806.

⁹⁶ Özbek, age., s. 86.

⁹⁷ Baskıcı, age., s. 79.

çalışılanları vahşi türler ile birlikte karışık şekilde beslemek yaygın bir şekilde devam etti ve türleri morfolojik olarak vahşi atalarına yakın tuttu. İkinci bir aşama türleri insan sosyal ortamına bağımlı yaptı. Evcilleştirilen 'hayvan artık vahşi tür ile bir arada beslenmiyordu. Sonuç evcilleşmenin ayırt edici karakterlerini (vücut boylarının ve boynuzların küçülüşü gibi) gösteren bir hayvan sürüsünün oluşması idi. Üçüncü bir aşama sürüdeki belirli özelliklerin bilinçli bir şekilde geliştirilmesiydi: örneğin "büyük boy" ekonomik avantaj sağlayabiliyordu. Dördüncü aşamada ise insan hayvanın hem ekonomik (et, süt, yün gibi) hem de morfolojik (boynuz biçimi, renk gibi) özelliklerine dikkat etmekteydi. Bu aşamada evcilleştirilen sürü standart hale gelmiş oluyordu.⁹⁸

Evcilleştirme sıraları hakkında muhtemel sıralama ise şu şekildedir;

Hayvanlar için evcilleştirme sırası genellikle şöyle düşünülmektedir: "çöpçü" hayvanlar (köpek) muhtemelen ilk evcilleştirilenlerdi. İkinci grup vahşi halleri mevsimsel göçler sürdüren ve bu nedenle kendi de bir göçebe olan insanla bir derece ilişkiye giren göçebe hayvanlardı (koyun, keçi, rengineyiği). Bu hayvanlar insana avlanmanın yanı sıra kesim (slaughter) yoluyla da yiyecek sağlıyordu ve böylece insan yerleşimleri daha kalıcı oldu. Üçüncü grup, tarımla birlikte gelen yerleşik hayat ile evcilleştirilmiş sığır gibi hayvanlardı. Dördüncü grup ulaşım aracı olarak (yük hayvanı, binme ve çekme işleri için) evcilleştirilenlerdi (eşek, yaban eşeği, deve, at). At ve deve insan kullanımına en son giren hayvanlar olup, genel olarak kesim için kullanılmamıştır. Bu durum bunlara dini yasaklar uygulanmış olabileceği akla getirmektedir. Keçi ve koyunun evcilleştirilmesi radyo karbon tarihleme yöntemi ile M.Ö. 6.000'lere atfedilmektedir. Keçinin evcilleştirilmesi daha da erken başlamış olabilir.⁹⁹

Evcilleştirilen hayvan türleri insanın hayatında büyük kolaylıklar sağlamıştır. Temel ihtiyaçları karşılamada ve tarımsal faaliyetleri yerine getirmekte önemli bir rol oynamış ve kısıtlı olan ulaşımı hızlı hale getirmiştir.

Hayvanların insan hayatında vazgeçilmez oluşu sanata da yansımıştır. Eski çağlarda mağara duvarlarına çizilen hayvan figürleri, hayvanın her dönemde insanın dikkatini çektiğini ve yaşamında yer aldığını göstermektedir. Mağara duvarlarına çizilen figürler hayvan türleri hakkında da bilgiler vermiştir.

Günümüzde de hayvanlar insanlar için büyük önem arz etmektedir. Hâlâ birçok yönleriyle insanlığa hizmet eden bu canlılar, yaşamın vazgeçilmez birer unsurudur.

⁹⁸ Baskıcı, age., s. 79.

⁹⁹ Baskıcı, age., s. 84.

Ulaşım araçları ne kadar gelişse de dünyanın birçok yerinde hayvanlarla ulaşım hâlâ devam etmektedir. İnsanlar giyinmek için, beslenmek için hâlâ hayvanlara ihtiyaç duymaktadır. Bütün bunlar gösteriyor ki, zamanın getirdiği yenilikler ne kadar ileri seviyede olsa da hayvanların olmadığı bir yaşam mümkün değildir.

2. HAYVAN MOTİFİ VE KÜLTÜRLERDEKİ YERİ

Hayvanlar birçok kültürde önemli bir yere sahiptir. Halklar, geçmişten bu yana hayvanları kutsallaştırmış ve geleneklerinin birer parçası hâline getirmişlerdir. Değişik birçok kültürde bunları görmek mümkündür.¹⁰⁰

Evcilleştirilerek sosyal hayatı kolaylaştıran hayvanlar, insanlar için vazgeçilmez birer unsur hâline gelmiştir. Gündelik işlerin yapılmasında ve ulaşımın hızlanmasındaki rolleri büyüktür. İnsanlar, tarımsal faaliyetlerin gerektirdiği ağır işleri at, öküz gibi hayvanlar sayesinde kolayca yapabilmişlerdir. İnsan hayatına sağladıkları kolaylıklar, hayvanları toplumda saygı gösterilen bir konuma yükseltmiştir.

Sosyal hayatın gerekliliği olan iletişim gibi olgular kültürlerin gelişiminde de etkili olmuştur. Hayvanların sosyal hayatta kazandıkları önemin sonucu olarak kültürler arası etkileşim de artmıştır. Bu etkileşim farklı coğrafyalara yapılan ticarî faaliyetlere de katkı sağlamıştır. Ticarî faaliyetlerin hayvanlarla yapılması kültürel alışverişte hayvanların rolünü açıkça göstermektedir. Hayvanların, toplumların sosyal hayatlarının yanı sıra sanatlarına ve edebî eserlerine yansması da kaçınılmaz olmuştur.

Eski çağlarda, insanın gördüğü hayvanları mağara duvarlarına resmetmesi, ilk sanatsal faaliyet olmuştur. Günümüze kadar ulaşabilen resimler, o dönemde yaşayan türler hakkında da bilgi edinmemizi sağlamıştır. Fransa, İtalya gibi çeşitli yerlerde duvarlarında binlerce resimler olan mağaralar tespit edilmiştir. Bu mağaraların dinî ritüelleri yerine getirmek için ya da farklı amaçlarla kullanıldığı öne sürülmüştür.¹⁰¹

Şekil: 2.1: Mağara Resimleri¹⁰²

¹⁰⁰ Nihad Sami Banarlı, “ Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I”, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1983,s. 37.

¹⁰¹ Özbek, age., s. 80.

¹⁰² <https://www.tarihlisanat.com/magara-resimleri-buyulu-eller/> (Erişim Tarihi:20.05.2020).

Hayvan motiflerinin kültürel hayattaki etkisi fazlaca görülmektedir. Savaş aletleri, mezar taşları gibi kullanıldığı kültürün izlerini taşıyan eşyalarda bu motifleri görmek mümkündür. Örneğin; *Uygurlar ise, mani dinini benimsemelerine rağmen, mezar başına taş dikme geleneğini sürdürmüşler, ölen kişilerin bağlı olduğu budunun sembolü ve hayvan tasvirleri, bu taşlar üzerine yapılmıştır.*¹⁰³ Bu bilgiden yola çıkarak, toplumların sahip oldukları gelenekleri farklı dinleri benimsemeleri durumunda dahi terk etmediği ve kültürel unsurların toplumsal hafızada silinmez bir yeri olduğunu söylemek mümkündür.

Türklerde de mezar taşları ve çeşitli eşyalarda hayvan motifini görmek mümkündür. Taşlarda yer alan hayvan figürler hakkında şu bilgileri edinebiliriz; *Hunlar Dönemi'nde başlayan diğer bir gelenek de koç-koyun figürlerinin mezar taşlarında yer almasıdır. Mezarda yatacak kişi erkek olursa mezar taşı koç figürüyle, kadın olursa koyun figürüyle süsleniyordu.*¹⁰⁴ Koç ya da koyunun yanı sıra çeşitli hayvan figürlerinin de mezar taşlarında yer aldığı görülmektedir. Mezar taşları bulundukları dönemin kültürünü yansıtan bir unsur olmuş ve hayvanların insan hayatının her alanında yer aldığını göstermiştir.

Mezar taşlarının yanı sıra dönemin izlerini günümüze kadar ulaştırabilen diğer bir kanıt ise Pazırık halısıdır. Üzerinde at ve insan figürlerini barındıran bu halı dünyanın en eski halısı kabul edilmektedir.

Şekil: 2.1.2: Pazırık Halısı¹⁰⁵

Ayrıca Türk boylarında bir hayvanı sembol olarak seçip kutsal görüp saygı göstermeleri, hayvanın siyasi ve sosyal hayatın bir unsuru olduğunu göstermektedir.

¹⁰³ <https://www.sedesmimarlik.com/suleymaniye-camiinin-haziresi.pdf> (Erişim Tarihi: 20.05.2020)

¹⁰⁴ Yusuf Çetindağı, “Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri” Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, s.172.

¹⁰⁵ <https://www.topragizbiz.com/blog/sanat-tarihindeki-ilk-turk-halisi-pazirik-halisi-2164>(Erişim Tarihi: 20.05.2020).

Hayvanın boy sembolü olarak seçilmesinin temelinde inanışların payı oldukça fazladır. Bir hayvan-ata veya hayvan-anadan türeme mitlerinin ya da Şamanizmin etkisiyle hayvanların koruyucu ruh olarak görülmesi hayvanların sembol olarak seçilme nedenini açıklar niteliktedir. Daha sonraları bu dinî inanışlar yerini milli düşüncelere bırakmış ve kutsal kabul edilen hayvanlar veya o hayvana ait uzuvlar milli sembol olarak sancaklarda veya savaş aletlerinde yer almaya devam etmiştir.¹⁰⁶

3. TATAR-BAŞKURT VE ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLAR

Bu bölümde incelenen Tatar-Başkurt ve Çuvaş destanlarında yer alan tilki, balık, kartal, doğan, baykuş, kaz, güvercin, bülbül, serçe, kurt, at, deve, öküz, boğa, inek gibi hayvan türleri tanıtılmıştır. Mitolojik ve kültürel yönleri ele alınan bu hayvanlardan genel olarak atın daha fazla destanlarda yer aldığı görülmektedir. Attan sonra ise kuş türlerinin destanlarda yer aldığı tespit edilmiştir.

3.1. YABANİ HAYVANLAR

3.1.1. Tilki

Türk kültürünün ilk devrelerinde yer alan tilki figürü, Çin kaynaklarında da benzer şekilde yer almaktadır. Altay ve Yakutlarda yakın bir döneme kadar tilkinin ata figürü olarak görüldüğüne rastlanmaktadır. Benzer durum, Çin kültüründe de görülmektedir. Tilki, Çin kültüründe göğe ait bir tanrı olarak sembolize edilmiştir. Ayrıca uzun ömrün, şansın, kurnazlığın sembolü olmuştur. Çin’de kurnazlığın sembolü olan tilki, Türk kültüründe de kurnazlığın timsali olarak görülmüştür.¹⁰⁷

Tilki kelimesi, Eski Uygur Türkçesinden, Osmanlı Türkçesine kadar olan dönemlerde “tilkü” şeklinde kullanılmıştır. Tatar Türkçesinde “tölkı”, Başkurt Türkçesinde “tölkö” şeklinde kullanılan kelime tüm kaynaklarda “kurnaz” anlamıyla karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁸

Türk mitolojisinde yer alan kahramanların koruyucu ruhu olduğuna inanılmaktaydı ve koruyucu ruhlar hayvanlar ile temsil edilirdi. Bu koruyucu ruh öldüğü zaman sahibinin de öldüğüne veya sahibi öldüğünde koruyucu ruhun da öleceğine inanılırdı. Tilkinin de bu koruyucu ruhlardan biri olduğu bilinmektedir.

¹⁰⁶ Selçuk Kürşad Koca, “Türk Kültüründe Ongunlar ve Semboller”, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya, 2004, s.39.

¹⁰⁷ Yaşar Çoruhlu, “Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi 2’”, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s.269.

¹⁰⁸ Ertan Besli, “Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s.146.

Anlatılan bir rivayete göre Çin imparatoru T'aitung'un av sırasında beyaz atlı bir adam tilkiyi okla vurarak öldürür. Bunu gören imparator da aynı gün ölür.¹⁰⁹

Şamanlar tarafından kullanılan giyim aksesuarlarının arasında tilki postu da bulunmaktadır. Bu durum tilkinin Şamanist törenlerde yer alan koruyucu ruhlardan biri olduğunu göstermektedir.¹¹⁰

İslamiyet'ten sonra tilki, Türk sanatında kurnazlığın sembolü olarak yer almıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't- Türk'ünde kinaye olarak kız çocuklarına tilki dendiğine rastlanmaktadır. Mevlana'nın ünlü eseri Mesnevi'de de kurnazlığı sayesinde hayatta kalan tilkinin hikâyesi yer almaktadır.

Yunan mitolojisinde hızlı ve zeki olmasıyla yer alan tilki, Mitolojik anlatılarda şu şekilde karşımıza çıkmaktadır; Teumessos tilkisi çok hızlı koşan bir hayvandır. Kral Thebai' ye musallat olan bu tilkiyi yakalama emri verir. Amphitryon çok hızlı koşan köpeği Proksis ile tilkiyi kovalamaya başlar. İkisi de hızlı olan bu hayvanlardan bir sonuç çıkmayınca Zeus, bu hayvanları heykele dönüştürmüştür.¹¹¹

Tilki, Tatar destanlarında sembolize ettiği kurnazlık, hilekârlık gibi özelliklerden farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Verilen örnekte “Kara Kükel” adlı Tatar destanında tilkinin kılavuz işleviyle yer aldığı görülmektedir.

...Yolda gelirken, bir tilki rastladı, tilki:

-Ey insanoğlum, nereye gidiyorsun?

Kuçkar Alp:

-Yeş Yiğit Alp'in evine gidiyorum. Onun evini buluver bana, bulamazsan, öldürürüm seni.

Tilki:

-Giderdim, yolumda arslan, ayı var; korkuyorum, yer gider.

Kuçkar Alp:

-Yok ben yedirmem.

Tilki gitmeye başladı. Yolda tilkinin karnı acıktı. Kuçkar Alp bir balıkçının ağına bakıp, balığını tilkiye verdi. Tilki yeyip doydı. Nice günden sonra bir şehre geldi. Tilki şehrin dışında kaldı.

¹⁰⁹ Çoruhlu, age., s.270.

¹¹⁰ Sadettin Buluç, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/20.php#_ednref2 (Erişim Tarihi:22.02.2022)

¹¹¹ Deniz Gezgin, “Hayvan Mitosları”, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014 s. 165.

*-İşte Yeş Yiğit'in şehri bu, dedi. Bir taş evi var, bu taş evinin içinde bir kızı var, diye evini gösterdi.*¹¹²

Verilen destan örneğinde tilkinin kahramana “insanoğlum” şeklinde hitap etmesi, tilkiye yüklenen tanrısal bir özellik olarak değerlendirilebilir. Kahramana kılavuzluk etmesi ise tanrısal özelliğin bir uzantısı olarak görülmektedir. Tanrının insanları iyiye, doğruya yönlendirmesi tilki üzerinden işlenerek karşımıza çıkmaktadır.

3.1.2. Balık

Birçok toplum ve medeniyetlerde balık her zaman önemli bir canlı olmuştur. Diğer avcılık faaliyetleri kadar zor olmayan bir besin kaynağı olması ve zamanla ticari faaliyetlerde rol oynaması, balığı önemli kılan unsurların başında gelmektedir.

“Kale” ve “şehir” anlamına gelen balık kelimesine Türkçe metinlerde ilk defa Orhon Yazıtlarında rastlanmaktadır. Tonyukuk kitabesinde Çin şehirlerinin balık olarak anıldığına yer verilmektedir.¹¹³

Türkler, hayvanlarla ilgilenen atlı bir toplum oldukları için balık ve balıkçılık daha az rağbet gören bir konudur. Balıkçı Türklere daha çok Kuzey Asya'nın soğuk bölgelerinde rastlandığı bilinmektedir. Ögel'e göre genelde “ırmak balıkları” hakkında bilgi sahibi olan Türklere balıklarla ilgili anlatılan kozmogonik anlatılar ve bilgiler diğer kültürlerden gelmiştir.¹¹⁴

Verbitskiy tarafından derlenen Altay yaratılış destanlarında balık dünyanın yaratılmasının sembolü olarak görülmektedir. W. Radloff “Sibirya'dan Seçmeler” adlı eserinde ise Ülgen ve Kayra Kan'ın üç büyük balık üzerine dünyayı yerleştirdiğini açıkça aktarmaktadır. Özellikle Altay mitolojisinde ve yaratılış destanlarında kabul edilen bu inanın örneklerine yine diğer Türk boylarında da rastlanmaktadır.¹¹⁵

Türklerin komşusu Çinlilerde de bu inanın oldukça yaygın olması dikkat çekicidir. Çin inancında insanlığın kurtuluşunu ve yeniden yaratılışını sağlayan balık önemli bir semboldür. Yine aynı inanın Hint mitolojisinde de görüldüğü bilinmektedir. Hint mitolojisinde ise balık, Türk mitolojisinden farklı olarak tanrı şeklinde nitelendirilmektedir. *Balık motifi, Hinduizm açısından da oldukça önemli bir yere sahiptir. Öyle ki balık, Hindu tanrısı Vişnu'nun avatarlarından biridir. Yani Hindu Tanrısı Vişnu, dünyayı korumak ve kurtarmak için bedenlendiği sırada kendisini bir*

¹¹² Fatih Urmanç, “Tatar Destanları 1” TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.213.

¹¹³ <https://islamansiklopedisi.org.tr/balik> (Erişim Tarihi:01.08.2021).

¹¹⁴ Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.676.

¹¹⁵ Yaşar Çoruhlu, “Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi 2”, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2019, s.99.

*balık biçiminde yaratmıştır. Bu forma ise “matsya” adı verilir. Vişnu’nun matsya (balık) avatarı, en iyi (dini erdemler yönünden yüksek derecede olan) insan ırkını ve yaratılmış olan diğer kıymetli şeyleri tufandan kurtarma görevini üstlenmiş olan tanrının, bir formudur.*¹¹⁶

Türk kültüründe balıkla ilgili inanışlar ve balığın kutsallığı oldukça yaygındır. Altaylar bölgesinde bulunan Pazırık kurganlarında ise balık figürlerine rastlanmaktadır. Kurganlardan çıkarılan bir prens cesedinde balık şeklinde yer alan döğme resimlerinin bulunması, Türklerin balığa önem verdiklerini göstermektedir.¹¹⁷

Halk arasında da balıkla ilgili birçok inanış ve efsaneler bulunmaktadır. Örneğin Nemrut’un Tanrıyı öldürmek istemesi üzerine Tanrının balığı kalkan olarak kullanması ve Nemrut’un Tanrı yerine balığı öldürmesi gibi çeşitli efsaneler ve hikâyeler halk arasında anlatılmaktadır.¹¹⁸ Firavun ve Tanrı arasında geçtiğine inanılan bu olaydan sonra da balığın bıçakla kesilmesinin Tanrı tarafından yasaklandığına inanılmaktadır.¹¹⁹

Onuncu yüzyılda Müslümanlıkla yeni tanışan Türk ülkelerinden geçen İbn Fadlan’ın aktardığına göre balık, hayat, bolluk, şans gibi kavramları sembolize etmiştir.¹²⁰

İslâmiyet’ten sonra meydana gelen hadiseler balığın kutsallığına örnek teşkil etmektedir. Rivayete göre Hz. İbrahim’in Nemrut tarafından ateşe atırılıp yakılmak istenmesi üzerine Allah’ın ateşi su, odunları da balığa dönüştürmesi ve bugün olayın yaşandığı yer olan Balıklı Göl’deki balıkların kutsal sayılıp yenmemesi, Hz. Yunus’un balığın karnındaki imtihanı balığı kutsallaştıran olaylardır.¹²¹ Anadolu’da derlenen başka bir rivayet ise, balığın kuşlarla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Rivayete göre; Allah, balığı uçabilen ve yüzebilen bir hayvan olarak yaratmıştır. Ancak balık, bu özellikleriyle övündüğü için kanatlarından yoksun bırakılmıştır. Balığın bu özelliğinden genel İslâm kaynaklarında da bahsedilmektedir.¹²²

Dünya mitolojilerinin bazılarında dünyanın balığın üzerinde durması gibi inanışlar görülmektedir.¹²³ Bu inanışın görüldüğü mitolojilerden biri de Japon

¹¹⁶ Yalçın Kayalı, “Hint ve Türk Mitolojilerinde Balık Motifi”, Akademik Bakış Dergisi, Sayı:58, 2016, s. 258.

¹¹⁷ Çoruhlu, age., s.100.

¹¹⁸ Pertev Naili Boratav, “Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012, s.39.

¹¹⁹ Abonoz Küçük, “Alevi- Bektaşî Sözlü Kültüründen Derlenen Bir Etiyolojik Anlatı Üzerine Neden Balığa Bıçak Vurulmaz ?” Alevilik Araştırmaları Dergisi, Sayı:12, 2016, s.5.

¹²⁰ Çoruhlu, age., s.104.

¹²¹ Gezgîn, age., s.50.

¹²² Çoruhlu, age., s.105.

¹²³ Kayalı , age., s.257.

mitolojisi. Japon mitolojisinde dünyanın bir balığın üzerinde durduğuna ve yaşanan depremlere bu balığın sebep olduğuna inanılmaktadır.¹²⁴

Yunan mitolojisinde ise, Tanrı Apollon'un en sevdiği hayvanlar arasında balık yer almaktadır. Apollon'un birisine yardım etmek istediğinde balıklarını gönderdiği bilinmektedir.¹²⁵

Balık, genel olarak mitolojilerde ve inanışlarda kutsal olarak görülmüş ve iyiliğin, bereketin sembolü kabul edilmiştir. Tatar destanlarında da bu sembolleri görmek mümkündür. Tatar destanlarından “Mişek Alıp” destanında balığın, kahramana yardım eden bir unsur olarak yer aldığı görülmektedir ve tek bir destanda geçmektedir.

...Mişek Alıp ırmağın kenarıyla gitti, vardı o balığa, onun demir çivilerini çıkardı. Balık:

-Ölecektim, elbette insanoğlu idin, ölümden kurtardın. Ben sana elbette iyilik ederim, malım olmadığı için.

Mişek Alıp:

-Bana hiçbir şey gerekmez, Yan balık denenin yanağı gerek. Balık onu duydu:

-Benim kardeşim bu ırmağın ortasında yaşlanıp ölmüş, onun kemiğini bulayım, diye çıktı.

*Oraya varıp, bulup aldı. İki altın yanak kemiğini alıp geldi. Mişek Alıp'a. Mişek Alıp, onu iple sırtına alıp, yurduna döndü.*¹²⁶

Verilen destan örneğinde kahraman balığın hayatını kurtarmaktadır ve balık bu iyiliğin karşılığında kahramana yardım etmektedir. Balığın kahramana karşı yaptığı iyilik olayların gelişiminde ve kahramanın amacına ulaşmasında büyük rol oynamaktadır. Ayrıca, destanda balığa kahramana iyiliği dokunan yardımcı unsur olarak yer verilmesi mitolojide yer alan genel anlamı ile de örtüşmektedir.

3.1.3. Kurt

Kurt, içerisinde birçok zorluk barındıran Türk bozkır hayatında önemli bir yere sahiptir. Zorlu bozkır hayatı Türklerin çevrelerinde bulunan hayvanlarla olan etkileşimlerini geliştirmiş, onları daha yakından gözlemleme şansı vermiş, hatta hayvanların yaşamlarının birer parçası hâline gelmesine zemin hazırlamıştır.

¹²⁴ Gezgin, age., s.48.

¹²⁵ Gezgin, age., s.43.

¹²⁶ Urmançı, age., s.187.

Bu hayvanlardan biri olan kurt, zamanla Türk kültüründe bir totem unsuru hâline gelmiştir. Kurdun, bir sembol veya totem olarak karşımıza çıkmasında fiziki özelliklerinin rolü yadsınamaz bir gerçektir. Bu özellikler ona doğaüstü güçlerin atfedilmesini ve saygı duyulan bir hayvan olmasını sağlamıştır. Türklerin hayatında kurdun sembol olması ve saygı görmesi benzerlik gösteren yaşam tarzları, mücadeleci ruhlarıyla ilgili olabilir.¹²⁷ Türklerin kendileriyle bağdaştırdıkları kurt, Türk kültüründe kendisine geniş bir yer bulmuş ve kurt ile geçmişten günümüze kadar süregelen kopmaz bir bağ kurulmuştur.

*Türkler arasında başlangıçta kurda (yırtıcı hayvan olarak) börü (<böri) adının verildiğini biliyoruz. Daha sonra Oğuz diyalektlerinde bu adın yerini kurt almıştır. Yaygın bir inanca göre, Oğuzların eski Türkçe börü yerine kurt sözünü kullanmaları, börü adının tabu sayıldığına tanıktır. Bunun gibi Kazak ve Kara Kalpaklar da börü yerine kaskır, Kırgızlar karışkır adlarını kullanırlar.*¹²⁸

Kurda duyulan saygı sadece güçlü fiziksel özelliklerinin sayesinde olmamıştır. Zaman içerisinde kurda tanrısal özellikler yüklenmesi ve türeme sembolü hâline gelmesi kurda olan saygıyı arttırmıştır. Türk kültüründe kurttan türeyiş efsaneleri ve kurt hakkındaki rivayetlere oldukça geniş yer verilmektedir. Kurttan türeme efsanesi Göktürkler dönemine dayandırılmaktadır. Bahaeddin Ögel'in Çin kaynaklarından tercüme ettiği ilk efsaneye göre Göktürkler, A-şi-na(A-shih-na) adlı aileden türemişlerdir. Daha sonra Göktürkler, Lin adında bir devlet ile girdikleri savaşta yenilirler ve bu savaştan sonra soy olarak yok edilirler. Göktürklerden geriye sadece on yaşında bir çocuk kalır. Bu çocuk bir dişi kurt tarafından büyütülür. Kurt, bu çocuktan gebe kalır. Çocuğun yaşadığını öğrenen Lin devletinin kralı, askerlerini çocuğu bulmaları için gönderir. Çocuğu bulan askerler kurdu da öldürmek isterler. Fakat kurt askerlerden kaçır ve bir mağaraya saklanır. Bu mağarada on çocuk doğurur. Zamanla bu on çocuk büyür ve Göktürklerin soyu bu çocuklarla devam eder.¹²⁹

İkinci efsane de birincisiyle aynı özelliklere sahiptir; fakat yer adları birinci efsaneye göre daha fazla yer almaktadır. Aktarılan üçüncü efsanede ise, Hunların kuzeyinde yer alan on sekiz kardeşten en büyüğü kurttan doğmuştur. Diğer iki efsanede olduğu gibi bu on sekiz kardeş ve halkı düşmanlar tarafından öldürülürler. Geriye sadece kurttan doğan en büyük çocuk kalır. Bu en büyük kardeş, yaz ve kış tanrılarının kızları ile evlenir ve dört çocuğu olur. Bu dört çocuktan birinci çocuğun adı leylek,

¹²⁷ Çoruhlu, age. s.108.

¹²⁸ Hasan Eren, “ Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü” 2. Baskı, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999, s.269.

¹²⁹ Ögel, age. ,s.24-25.

ikincisinin adı Kırgız ve dördüncü çocuğun adı ise Türk'tür. On karısı olan Türk'ün her karısından bir boy meydana gelir ve Göktürkler bu on boydan türemişlerdir.¹³⁰

Hayvan ana/atadan türeme birçok Türk topluluklarında da görülmektedir. Uygurların türeyişleri ile ilgili rivayette bir hayvan atadan türedikleri görülmektedir. Rivayete göre Hun hükümdarının iki kızı vardır. Hükümdar kızlarını bir tanrı ile evlendirmek ister. Kızlarını insanlardan uzak tutmak için bir kuleye gönderir. Bu kulenin etrafında bir yaşlı kurt ortaya çıkar ve hükümdarın kızlarından biri bu yaşlı kurdu tanrı olarak düşünür. Kız kurtla evlenmek ister ve kurttan çocuğu olur. Daha sonra çoğalarak bir devlet kurarlar.¹³¹

Başkurt Türklerinde de kurttan türeyiş efsaneleri karşımıza çıkmaktadır. Başkurtların anlatılarında kurt önemli bir yere sahiptir. Kurt, ata olarak görülmekte ve kurda büyük saygı duyulmaktadır. Kurttan türeyiş ile ilgili anlatılar bulunmaktadır. Bunlardan ilki Başkurtların bir avcı ile dişi bir kurttan türediklerini anlatan bir efsanedir. Türemeleri ile ilgili diğer efsaneye göre de savaş zamanında bütün boy ölmüş ve sadece bir çocuk sağ kalmış. Bu çocuğu kurt emzirip, kendi çocuğu gibi yetiştirmiş. Uzaklarda bir yerde o çocuktan Başkurtlar türemiş.¹³²

Diğer bir anlatıya göre bozkırda göç sırasında yollarını kaybeden Başkurtlara kurt yardım eder ve onlara yol gösterir.¹³³ Ayrıca bu anlatıdan yola çıkılarak, kelimenin kökeni hakkında ifade edilen görüşler arasında Başkurt adının kurttan geldiği düşünülmektedir.¹³⁴

Kurt türeme sembolünün yanı sıra zaman içerisinde devlet sembolü hâline gelmiştir. “Gök” kelimesi, eski Türk kavimlerinde “tanrı” anlamına gelirmiş. Daha sonra “börü” kelimesiyle birlikte anılarak, “Gök-Börü” yani “Gök Tanrı” ismiyle tanrının sembolü olmuştur.¹³⁵ Kurdun, devlet sembolü olarak nitelendirilebileceğini Orhon Abidelerinde görmek mümkündür. *Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi oğlu kılınmış./ Üstte Gök Tanrı, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. [... Tü]rk teng[ri ...] üze kağan olurtum. / Türk tanrısı üzerinde kağan oturdum.*¹³⁶ Yukarıda, Orhun abidelerinde yer alan “gök” kelimesiyle alakalı bazı satırlar, hükümdarların tanrının birer sembolü olarak görüldüğünü kanıtlar

¹³⁰ Ögel, age. ,s.30-31.

¹³¹ Tugba Gönel Sönmez, “Uygur Türklerinin Anlatma, İnanç ve Ritüellerinde Hayvan Sembolizmi”, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı:2018/12, s.217.

¹³² F. Hisamitdinova, “Başkurt Mitolojisi (Kitap-Sözlük)”, Ufa, 2002, s.34-35.

¹³³ Sagitov, age., s.129.

¹³⁴ H. Yazıcı Ersoy, “Başkurt Türkleri ve Dilleri”, Tehlikedeki Diller Dergisi, Sayı:4, Cilt:3, 2014,s. 147.

¹³⁵ Mireli Seyidov, “Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası”, çev. Orhan Yavuz, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:52, Şubat 1988, İstanbul, s.44.

¹³⁶ Muharrem Ergin, “Orhun Abideleri”, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, Eylül 2009, s.62.

niteliktedir. Bilge Kağan ve Kül Tigin abidelerinde “kök” kelimesinin kutsal anlamda kullanılması “Kök Türk(Mavi Türk, Gök Türk)” ifadesine yer verilmesi tanrısallık anlamı taşımaktadır. Tonyukuk abidesinde ise kök kelimesinin kutsiyet taşıyan bir anlamda kullanılmadığı görülmektedir. Tonyukuk’un tanrısallık bir bağını bulunmaması ve belki de bu yüzden “kök” kelimesini kullanmaması kuvvetle muhtemeldir.

Devlet sembolü hâline gelen kurt, Göktürklerde sancakların, tuğların üzerinde yer almış bir ongun olarak kullanılmıştır.¹³⁷

*Şekil:3.1.7.1: Kurt başlı sancak kaya resmi(Kazakistan)*¹³⁸

Kurt başlı sancak, Göktürkler ile başlamış ve devam ettirilmiştir. Göktürklerin yıkılışından sonra Çin İmparatorları bu geleneği devam ettirmiş ve Türk kavimlerine kağanlık unvanı verileceği zaman kurt başlı sancak ve davul vermeyi sürdürmüşlerdir.¹³⁹ Eski Çin kaynaklarında Göktürlere gücün, egemenliğin sembolü olarak kurt başlı sancağın bir Çin imparatoru tarafından sunulduğu anlatılmaktadır. “Sancaklarının başına altından kurt başı takarlar. Muhafızlarına savaşçılarına Fu-li (Börü) derler. Çin dilinde anlamı kurt demektir. Yani kurttan doğmuşlardır ve eskiyi unutmuyorlardır.”¹⁴⁰ Buna ek olarak kurt başlı sancak örneğine Uygur Kağanlıklarında

¹³⁷ Ögel, age., Cilt II, s.144.

¹³⁸ <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2014/1+2/tug-olarak-kurt-basi.html> (Erişim Tarihi:24.02.2021).

¹³⁹ Ögel, age. Cilt I, s.45.

¹⁴⁰ Çoruhlu, age., s.115.

da rastlanmaktadır. Kurt başlı sancakla ilgili en eski kaynakların Uygurlarda bulunduğu bilinmektedir.¹⁴¹

Şekil:3.1.7.2: Doğu Türkistan’da bulunan, Koço Uygur Kağanlığına ait bir freskodan kurt başlı gönder tutan hükümdar figürü¹⁴²

Osmanlı’nın ilk yüzyıllarında dahi kurt başlı sancak varlığını sürdürmüştür. *Hammer’in Osmanlı Tarihi’nde, “Türkler, tarihte ilk zuhurlarından beri sancak makamında bir kurt taşırdı. Mitridat’ın sözlerine göre, bu kavim kurt gibi cesur, onun gibi kana ve yağmaya hırslı, onun kadar açgözlüdür.*¹⁴³

Kurdun türeme ve devlet sembolü oluşunun yanı sıra, bir kılavuz olarak görülmesi konusuna da değinmek gerekir. Oğuz Kağan destanında bunu açıkça görebilmekteyiz. Destanda, bir ışık ile ortaya çıkan “Gök tüylü-Gök yeleli” kurt Oğuz Kağan’a savaş sırasında yol göstermiştir. Kurdun destanda “Gök” kelimesiyle tasvir edilmesi, ilahi bir gücün biçim değiştirmesi olarak yorumlanmaktadır.¹⁴⁴

İslâmiyet öncesi eski inanışlarda kurt, bir din sembolü olarak da görülmektedir. Şamanizmde, şamanın yardımcı ruhları arasında yer alan kurt ayinlerde önemli bir yere sahiptir. *Şaman kamlık ayininde kurt donuna girmektedir ve kurt aynı şekilde şamanın yardımcı ruh-varlıklarından biridir, zorlandığı yerde onun göksel dünyaya gitmesine*

¹⁴¹ Volkan Özkan, “Türk Kültüründe Bozkurt’un Yeri ve Önemi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018, s.93.

¹⁴² Yaşar Çoruhlu, “Türk Mitolojisinin Anahatları”, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s.135.

¹⁴³ Özkan, age. , s.99.

¹⁴⁴ Yaşar Çoruhlu, “Uygurca Yazılmış Oğuz Kağan Destanı’ndaki Bazı Unsurların Türk Sanat Tarihi İle İlişkileri Üzerine Notlar”, Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı:6, 1990, İstanbul, s.101-103.

yardımcı olmaktadır. Kurt, ayinde şamanın ulaşamadığı göksel menzile ulaşmasını sağlar. Türk Şamanizmi'nde üç katman olarak tasavvur edilen evrenin yüksek-göksel dünya iyilerin, kutsalların dünyasıdır. Kurt da bu yüksek dünyaya ait bir varlıktır.¹⁴⁵

Kurt biçimine girme, dünya mitolojilerinde de görülen bir durumdur. Yunan mitolojisinde, Tanrı Apollon'un annesi Hera'dan kaçıp onu doğurabilmek için dişi bir kurt kılığına girmiştir. Bu yüzden Apollon "kurttan doğan" olarak da anılır. Göktürklerde görülen benzer bir anlatı Roma mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır. Roma savaş tanrısı Mars'ın çocukları Romulus ve Remus bir dişi kurt tarafından büyütülmüştür. Bu çocuklar ise daha sonra Latin ve Sabin soyunun ataları olarak kabul edilmiştir.¹⁴⁶

Şekil: 3.1.7.3: Lupa Capitolina (Dişi Kurt heykeli) Capitoline Müzesi-İtalya¹⁴⁷

Kurdun, Türk kültüründe önemli bir yere sahip olması sözlü anlatılarda da karşımıza çıkmaktadır. Bazı sözlü anlatılarda renklerle kurt bağdaştırılarak farklı anlamlar kazanmış ve kurt renklerle sembolize edilmiştir. *Eskiden Kafkasya'da yaşayan bazı Türkçe konuşan boylarda (Kumuklar'da, Karaçaylılar'da) olduğu gibi bugün de ak renk matem (=yas) rengi sayılır.*¹⁴⁸ Gök-kurt veya Bozkurt nitelemelerinin yanında, Ak-kurt veya Al-kurt, Kara-kurt gibi isimlendirmeler bu renk sembolizmine işaret etmektedir. Burada Ak-kurt "Gök" unsuruna (buna bağlı olarak, saflık, temizlik, erdeme), Al-kurt şiddete veya "Yer" unsuruna, Kara-kurt ise yeraltı unsuruna veya kötülüğe işaret ediyor olmalıdır.¹⁴⁹ Başkurt destanı "Cengizname" de Cengiz'in doğumunu ve ismini gök renkli bir kurt müjdelemektedir.

...(1: Urdac, 2: Oroc) adlı idi.

¹⁴⁵ Atilla Bağcı, "Türk Kültüründe Kurdun Kutsiyetinin Şaman Mitlerindeki Yeri", Türk Dünyası Dergisi, Sayı:42, s.14.

¹⁴⁶ Gezgın, age., s. 147.

¹⁴⁷ https://tr.wikipedia.org/wiki/Romulus_ve_Remus (Erişim Tarihi: 07.03.2021).

¹⁴⁸ Seyidov, age., s.37.

¹⁴⁹ Çoruhlu, age., s.121.

Bu üç kişiyi çağırdılar.

Tan vakti olmuş idi.

Havadan bir parça gün indi.

Gördüler ise, akılları şaştı.

Bunlar yine birazdan sonra, akıllarını toplayıp aldılar ise, birbirlerine sordular:

-Önceki gün olup inmiş ne idi? dediler

-Geliniz, bizler sarhoş gibi (1: bizler sarhoş olmuş adam gibi) olup oturmakta, yelelerimizi dağıtıp çıkalım (1: gelelim; 2: Çıkalım). Kurt ise, çıkar, dediler. Sonra, kalkıp yelelerini dağıtıp atlarını koştular. Gördüler ki: yıldı yeledi gök kurt çıka geldi. Arkasına bakıp: “Çinkiz (2: Cinkiz)! Çinkiz!” diye avaz verdi. Gidip orman içine girdi.¹⁵⁰

“Cengizname” destanında yer alan benzer olay Çuvaşların alp hikâyelerinde de karşımıza çıkmaktadır.

...Dualarını yapıp bitirince Alp’in önünde ansızın bir kurt görünmüş. Onun çevresi tamamen aydınlıkmuş. İnsan sesi çıkararak büyük batura kurt şöyle söylemiş:

-Büyük Alp, Ulu Tanrı’nın emriyle ben seni peşimden batıya doğru yönlendireceğim. Sen endişelenme! Benim peşimden cesurca yürü. Ben her zaman seninle birlikte, senin önünde olacağım. Senin hayvanlarını, halkını koruyacağım, demiş.

Sonra Alp’in halkı, sabahleyin erkenden batıya doğru göç etmek için hareket etmiş. Onun önünde zaman zaman mavi kurt görünmüş. Dura dura ulumuş. Tanrı köpeğinin uluması Alp’in halkına şarkı gibi gelmiş onun vücudu gece daima, çepeçevre aydınlık içinde görünmüş.¹⁵¹

Yer alan hikâyede kurdun kılavuzluk yapması ve alpla konuşması “Tilki” bölümünde bahsettiğimiz tanrısallık özelliği ile ilgilidir. Bu hikâyede ise kurt apaçık şekilde Tanrı tarafından gönderildiğini ifade etmektedir. Kurdun bu söylemi kılavuzluk işlevinin yanı sıra elçilik özelliğine de dikkat çekmektedir. Ayrıca Cengizname destanında ve Çuvaş alp hikâyesinde yer alan kurdun “gök” rengiyle tasvir edilmesi kurda yüklenen tanrısallık anlamına atıfta bulunmaktadır. Yukarıda daha önce bahsedilen, Oğuz Kağan Destanı’ndaki Gök-kurdun yol göstermesi benzer olarak Başkurtların tarihî destanları arasında yer alan “Cengizname” destanında ve Çuvaş alp

¹⁵⁰ Suleymanov vd., age., Cilt: 3, s.81.

¹⁵¹ Ersoy, age., s.59.

hikâyelerinde de görülmektedir. Her üç anlatıda da “gök” rengi tanrıyla bağdaştırılmıştır.

Kurt anlatılarda her zaman olumlu ve kahraman yardım eden bir canlı olarak karşımıza çıkmamaktadır. Başkurlara ait “Kara Yurga” destanında kahramana verilecek atı ısırın kurdun olumsuz bir anlam taşıdığı görülmektedir.

*...Bu kırsığın kulunlayışını gözleyip bekleyen bir kurt, kulunun bir ardına, bir önüne geçip oynar olmuş da onun arka ayağından ısırılmış.*¹⁵²

Tatar Türklerinde de kurt yol gösterici bir hayvan olarak anlatılarda yerini almaktadır. Kahramana kılavuz ve yardımcı olması, kurdun kutsal olarak nitelendirilmesini sağlamaktadır. Tatarlar, kutsal kabul edilen kurda saygısızlık yapılıncı ilahi güçler tarafından cezalandırılacaklarına inanmaktadırlar. Bundan dolayı anlatılarda saygı duyulan ve kutsal bir hayvan olarak geçmektedir. Bazı anlatılarda ise kandırılması kolay olarak görülen hayvanlar arasında yer almaktadır.¹⁵³

Kurt, kutsallığını İslâmiyet sonrasında da devam ettirmiştir. Dede Korkut Hikâyelerinde yer alan Salur Kazan hikâyesinde “*kurdun yüzü mübarektir, onunla haberleşeyim*” ifadesi bu düşüncüyü kanıtlar niteliktedir.¹⁵⁴

3.1.4. Kartal

Paganist kültürlerde kuşlar, Gök Tanrıya yakın olduğu düşünülen ve bu yüzden kutsal addedilen canlılardır.¹⁵⁵ Bu kuş türlerinden biri olan kartal da Türk kültüründe din, sanat, astroloji gibi birçok alanı temsil eden kutsal bir sembol olarak görülmektedir.¹⁵⁶ Bu alanlara değinmeden önce sözlük anlamı ve etimolojik anlamına kısaca değinelim.

Kartal kelimesi Orta Türkçe ve Kıpçak Türkçesinde “kartal” şekliyle ve “iri yırtıcı bir kuş” anlamıyla yer almaktadır.¹⁵⁷ Çağatay Türkçesinde ve Türk lehçelerinde ise “bürküt” kelimesi, kartal anlamını karşılamaktadır.¹⁵⁸

¹⁵² Suleymanov vd., age., s.299.

¹⁵³ Çetin Yıldız, “Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi”, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, 2017, s.191.

¹⁵⁴ Recep Şükrü Güngör, “Dede Korkut Hikâyelerinde İslâmî Unsurlar”, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, S ayı:5, 2016, s.320.

¹⁵⁵ Bahattin Uslu “Türk Mitolojisi”, Kemer Yayınları, İstanbul,2019,s. 22.

¹⁵⁶ Çoruhlu, age., s.85.

¹⁵⁷ Tuncer Gülensoy, “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.471.

¹⁵⁸ Besli, age., s.160.

Kartal, Eski Türklerin benimsemiş olduğu inançlar arasında yer alan Şamanizmde büyük bir rol üstlenmektedir. Şamanizmde yer alan ağaç-kartal ilişkisi kartalın ritüellerdeki yerini açıklar niteliktedir.

Şaman ritüellerinde ağaç, yeryüzünden göğe yükselmeyi sağlayan bir araç görevindedir. Yapılan ritüellerde seçilen bu ağaç genellikle kutsal kabul edilen kayın ağacıdır.¹⁵⁹ *Şamanlığın belirgin bir sembolü olan ağaç, yükseldikçe şamanın göklerdeki yüksek katlara çıkışını ifade etmektedir. Alttaki kökleriyle yeraltının karanlık dünyasını, gövdesiyle insanların yaşadığı orta dünyayı, dallarıyla doğaüstü varlıkların dünyasını birbirine bağlayan bir arabulucudur. Ağacın bu evrensel özelliği kozmosu ve kendisini çevreleyen dünyayı tek bir model olarak gösterebilmesinden kaynaklanmaktadır.*¹⁶⁰

Kartal ise, hem bu yükselmeyi sağlayan kutsal ruhlar arasındadır hem de Dünya Ağacının üzerinde oturmaktadır.¹⁶¹ Tanrının bir nevi yansıması olarak görülen kartal anlatılarda da tanrıyla bağdaştırılmış ve tanrının gücünü temsil etmiştir.

Buryat anlatılarından edinilen bilgiye göre; tanrılar, yeryüzünde kötü ruhların yaymış olduğu hastalık ve ölümden insanları kurtarmak için onlara kartalı gönderirler. Tanrıların kartala verdiği görev ilk görmüş olduğu insana şamanlık yetisi vermektir. Kartal yeryüzüne indiği sırada ağaç dibinde uyuyan bir kadın görür ve o kadınla beraberlikleri sonucunda bir çocuk doğar. Bu çocuğun ilk şaman olduğu rivayet edilmektedir.¹⁶² Bu yüzden kartal şamanlığın temel hayvanlarından ve sembollerinden biri hâline gelmiştir. Aynı zamanda bu örnekten de anlaşıyor ki kartal, soy devamını sağlayan bir türeme sembolü olmuştur.

Yakut Türkleri, Altay Türkleri, Macarlar, Kırgızlar arasında birbirine benzeyen kartaldan türeme efsaneleri yer almaktadır. Nitekim anlatıya göre, Yakut Türklerinin inanışlarında şaman olacak çocuğun ruhu doğmadan önce bir kartal tarafından yenirmiş. Kartal bir süre sonra kayın ağacının üzerine gelip yumurtasını bırakır ve bıraktığı yumurtadan bir çocuk çıkarmış. Yumurtadan çıkan bu çocuğun şaman olduğuna ve kartal-anası tarafından korunduğuna inanılmıştır.¹⁶³

Yakut Türklerinin “göğün direği” olarak adlandırdıkları sıırıgın ucunda çift başlı bir kartalın bulunması, göğün kapısını kanatlarıyla tuttuğuna inanılması ve tanrının

¹⁵⁹ Mehmet Sağ-Mukaddes Çetin Büyüktunca, “Şamanların Göğe Yükseliş Ritlerinin Ağaç Simgesi Bağlamında İncelenmesi”, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İlkbahar-2019 Sayı:43, Van ,s.223-226.

¹⁶⁰ Sağ- Çetin Büyüktunca, age., s.223-226.

¹⁶¹ Çoruhlu, age., s.86.

¹⁶² Mircea Eliade, age. s.95.

¹⁶³ Bahaeddin Ögel “ Türk Mitolojisi I’”, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014,s.648.

gücünü simgelemesi yine kartalın kutsallığına dair en somut örneklerden birisidir.¹⁶⁴ Yakutlarda kartala o kadar fazla anlam yüklenmiştir ki, birçok doğüstü güçlere sahip olduğuna inanılmıştır. *Şaman inanışında kartal ormanın ruhu olarak düşünülürdü. Yakutlarda kartal baharın ruhunu temsil ederdi ve büyük saygı görürdü. Kartalın bir kanat çırpışıyla buzlar erir, ikinci kanat çırpışıyla ise ilkbahar gelirdi. Yakutlarda kartalın adıyla edilen yemin en geçerli yemindi. Kartalın adını vererek yalan yere yemin eden kişinin ocağı söner, nesli tükenirdi.*¹⁶⁵

Verilen örnekler kartalın Tanrının elçisi, onun bir yansıması olarak görülüp, kutsal sayıldığını kanıtlar niteliktedir. Daha sonraları kut anlayışından dolayı hükümdarların, devlet adamlarının Tanrının birer elçisi olarak kabul edilmeleri kartalı bir güç ve devlet sembolü hâline getirmiştir.

Kartalın İslâmiyet öncesinde gördüğümüz kutsallığı ve türeme sembolü olması İslâmiyet'ten sonra da devam etmiştir. 24 Oğuz boyunun ongunları arasında yer almış, güç simgesi olarak görülmüştür.¹⁶⁶ Yazır, Döğer, Dodurga, Yaparlı kartal ongunu olan boylara örnektir.¹⁶⁷

Kartal sembolüyle beraber çift başlı kartalın da kullanıldığı bilinmektedir. Edinilen arkeolojik bilgilere göre, çift başlı kartal motifi, M.Ö. 2000'nin başlarından itibaren bilinmektedir. Gerçekte var olmayan çift başlı kartal, iki kartalın birleşmesi sonucu ortaya çıktığı düşünülen bir semboldür.¹⁶⁸ Bu yüzden çift başlı kartalı mitolojik bir hayvan olarak nitelendirmek mümkündür.

Kartalın temsil ettiği güç, otorite, kudret gibi konularda sembol olarak kullanılmıştır. Arkeolojik bulgular, Antik Çağ'dan itibaren dönemsel olarak birçok farklı medeniyetin çift başlı kartalı devlet veya hükümdarlık sembolü olarak kullandığını göstermektedir. Doğu Roma'da, Anadolu'da kurulan Hitit Krallığı'nda ve Selçuklular döneminde bu motife sıkça rastlanmaktadır.¹⁶⁹ Resimde yer alan kemer, çift başlı kartalın Doğu Roma döneminde de yer aldığının bir örneğidir.

¹⁶⁴ Ögel, age. ,Cilt II, s.224.

¹⁶⁵ Gezgin, age. ,s.115.

¹⁶⁶ Çoruhlu, age., s.88.

¹⁶⁷ Faruk Sümer, "Oğuzlar", Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s.239.

¹⁶⁸ Ramazan Özgan, "Antik Çağdan Günümüze Çift Başlı Kartal: Anlamı, Yorumu, Propagandası", Anadolu Arkeoloji Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 2020, s.102.

¹⁶⁹ Özgan, age., s.110.

Şekil: 3.1.3.1: Kemer Tokası¹⁷⁰

Figür 25: Eğirdir Nis Adası Aziz Stephanos Kilisesinden kemer tokası

Selçuklu dönemindeki çift başlı kartal motifi, daha çok sanatsal eserlerde karşımıza çıkmaktadır. Saray, camii gibi yapıtlarda görülen motif devletin gücünü simgelemektedir.

Şekil: 3.1.3.2: Alaaddin Keykubad Devri (617-635 / 1220-1237)

Beyşehir Kubadabad Sarayı Yıldız Çiniler¹⁷¹

Kartalın her daim bir gücü, kudreti simgelemesi temsil ettiği kişilerin mevkisinin bir sonucu olarak görülebilir.¹⁷² Özellikle Göktürk ve Uygur evirlerinde kartal ve diğer yırtıcı kuşlar hükümdar ya da beylerin, koruyucu ruhun ve adaletin simgesi olmuş güneşi, güç ve kudreti ifade etmiştir.¹⁷³

¹⁷⁰ Özgan, age., s.111.

¹⁷¹ <http://islamicart.museumwnf.org/> (Erişim Tarihi: 10.04.2021).

¹⁷² Emel Esin “Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler” , Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s.179.

¹⁷³ Yunus Emre Tansü-Baran Güvenç “Eski Türk Mitolojisinde Hayvan Motifleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2015, sayı:218, s.10.

Mitolojik anlamını yitirmeyen ve Selçuklulardan bu yana devletin sembolü olan çift başlı kartal günümüzde de gücü, devleti simgeleyerek, devletin bir parçası olan kolluk kuvvetlerinin sembolü hâline gelmiştir.

Türk mitolojisi ve sanatından sonra kartalın dünya mitolojisindeki yerine de değinmek gerekir. *Kartal, Yunan mitolojisinde Zeus'un yardımcısı ve en sevdiği hayvanıdır. Hatta çoğu zaman Zeus'un kendisiyle özdeşleştirilir ve tanrıyı simgelediğine inanılırdı.*¹⁷⁴

*Kartal figürü, batıdan doğuya birçok medeniyette var olmuş ve hemen hemen her toplulukta da farklı isimler edinmiştir. Güler'in makalesinde belirttiği üzere; Arap mitolojisinde "anka", Fars mitolojisinde "simurg" (Resim 10), Hint mitolojinde "garuda" (Resim 11), Yunan mitolojisinde "phoenix" ve Türk mitolojisinde "tuğrul (konrul) veya karakuş" denilen kuşların karşılığı kartaldır.*¹⁷⁵

Kartal, Türk kültüründe ve anlatılarda gücün, kudretin ve devlet varlığının simgesi olarak yer almıştır. Bu anlamlarının yanı sıra haberci kuş olarak da anlatılarda yer aldığı görülmektedir. Başkurt destanları arasında yer alan "Miney Batır ile Şülgen Padişah" destanında kahramana haber getiren kuş olarak karşımıza çıkmaktadır.

*...Miney Batır dönüp, kurtardığı kızları bıraktığı dağ deliğine tekrardan gelip baktığında, yedi kızın hiçbirisi yoktu. Miney: "Of !" diye yukarıya göz atmıştı, hemen o anda gökyüzünde beyaz omuzlu kartalı gördü, ona ok fırlattı. Kartal pat diye vurulmuş gibi oldu. Miney'in önüne ufak bir kayın kabuğu düşüverdi. Kayın kabuğu üzerine: "Biz İrendek civarındaki Yayık ortasındaki taştayız." Yazılmıştı.*¹⁷⁶

Verilen destan metninde kartalın beyaz omuzlu olarak tasvir edilmesi ve beyaz renginin özellikle vurgulanması rastlantı değildir. Hayvanların renklerle ifade edilmesi durumuna ilerleyen bölümde ayrıca yer verilecektir. Kartalın, haberci kuş işlevinin yanı sıra beylerin yiğitlik sembolü olan avcı kuş olarak da "Zayatülek ile Hıvhlıv" adlı Başkurt destanında yer aldığı görülmektedir.

Semer Han'ın yedi oğlu, Yılkı sürüsüne gidip birer birer gemlerini şingirdatmışlar. Büyük hanımdan doğan altı oğlana oynayıp duran çok büyük altı aygır dönüp bakmış. Zayatülek gemini şingirdatınca ona yapağısını bile dökmemiş boz aygır bakmış. Uçurmak için kuş seçende, altı oğlanın bir kısmı kartal bir kısmı laçın, doğan almışlar. Zayatülek'i sevmeyen ağabeyleri: "Sana şu yarar!" deyip ak baykuşu

¹⁷⁴ Gezgin, age., s.115.

¹⁷⁵ Adem Yücel- Sema Yozgat, "Türk Mitolojisindeki Kuş Sembollerinin Günümüz Logo Tasarımlarına Yansımaları", Turkish Studies, Sayı: 13/18, Ankara, 2018, s.1485-1486.

¹⁷⁶ Ahmet Suleymanov vd., TDK Yayınları, Ankara, 2014, s.277.

vermişler.¹⁷⁷ Verilen destan örneğinde kahramanın ağabeylerinin kendilerine layık gördüğü kuşlar arasında kartalın yer alması yiğitlik sembolü olarak görüldüğünü göstermektedir.

Çuvaşlara ait “*Purşihan Ulpı*”adlı destanda da kartal kurtarıcı olarak yer almaktadır.

*Bu çocuk, bir gün çiçek çömleğini okla kırdığı büyücü kızı Tukin'den ağabeylerinin öldürüldüğünü öğrenir. Annesine söyler ve onları bulmak için yola çıkar. Yolda kartala, ayıya yardım eder, çobanlarla konuşur. Altırkuş'un yaşadığı yere ulaşır. Altırkuş'un karısı ve kızı onu da yemeğe çağırır. Alp buradaki mücadelede Altırkuş'u yener ve onun parmağını keserek yedi kardeşini bulur. Sekiz kardeş yola çıkarlar ama bu sefer de Altırkuş'un karısı onların karşısına çıkar. Yedi kardeş korkup kaçar ama yiğit çocuk onu da yener. Yedi erkek kardeş kendi öz kardeşlerini kıskanıp onu köye gitmeden öldürmeyi planlarlar. Alp çocuk bunların tuzağından kendisinin önceden yardım ettiği kartal ve ayının sayesinde kurtulur.*¹⁷⁸

3.1.5. Doğan

Kartal ile birlikte avcı kuşlar arasında yer alan doğan da güç ve kudret sembolü olarak görülmüş, Oğuz boylarında ongun olarak seçilen kuşlar arasında yer almıştır.¹⁷⁹

Doğan, tıpkı kartal gibi Tanrının elçisi olarak görülmüş ve kutsal bir anlam yüklenmiştir. Kelimenin kökenini Eski Türkçe “toğan” kelimesine dayanmaktadır.¹⁸⁰ Başka bir kaynakta ise, doğan anlamına gelen “toğrı” şekline rastlanmaktadır.¹⁸¹ Bu kullanımların yanı sıra farklı doğan adları da mevcuttur. *Tuğrul, çağrı, sungur, şahin, laçın*¹⁸² gibi isimler beylere, hükümdarlara isim olarak da verilmiştir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu Tuğrul Bey'in ismi bu duruma örnek olarak gösterilebilir.

Elçilik sıfatını kazanması ve kutsal olarak görülmesi, Türk devletlerinde savaş sembolü olarak görülen “tuğ” un bozdoğan ile gökten düşmesi efsanesine dayanmaktadır. Cengiz Han'a hanlığını müjdeleyen, Ay ve Güneş'i pençelerinin arasında tutan bir doğan olmuştur.¹⁸³ *Oğuz Kağan ilk eşini başında Tuğrul Kuşu olan bir ağacın kovuğunda bulmuştur. Macarlar armalarında yer alan bu kuşa “Turu”l*

¹⁷⁷ Ahmet Suleymanov vd., “Başkurt Destanları Cilt:1”, TDK Yayınları, Ankara, 2014, s.315.

¹⁷⁸ Bayram, age., 2008, s.84.

¹⁷⁹ Mustafa Sever, “Türk Mitolojisinde Kuşlar”, Milli Folklor Dergisi, Sayı:42, 2011, s.87.

¹⁸⁰ Gülensoy, age., s.288.

¹⁸¹ Besli, age., s.247.

¹⁸² Ögel, age., Cilt II, s.161.

¹⁸³ Ögel, age., Cilt II, s.162.

derler. Bir efsaneye göre Toğrul Kuşu Moğolları, Konrul Kuşu ise Türkleri simgeler. Yiğitleri kanatlarının altına alıp yardım eder, ne isterse yapacağını söyler.¹⁸⁴

İncelediğimiz destanlarda doğan ve kartalın bir arada yer aldığını görmek mümkündür. İslâmiyet öncesi dönemde, hükümdarların güç gösterisinde bulunmak, eğlenmek gibi amaçlarla yaptıkları avlarda seçilen kuşların başında doğan ve kartal gelmektedir.¹⁸⁵ Bu durumu Başkurt mitolojik destanları arasında yer alan Zayatülek ile Hıvhlıv destanında Han'ın oğullarının, kartal ve doğanı kendilerine avcı kuş olarak seçmesi mevkilerinin bir sonucu olarak görülmektedir. Başkurt destanlarında ve masallarında kuş motifinin sıkça görülme nedeni, kuşa duyulan saygıdan dolayıdır. Bu, saygı duyulan kuşlar arasında kartal ve doğan da yer almaktadır. Kartal, doğan, atmaca gibi yırtıcı kuşları ehlileştirip ava çıkmak Başkurt kültüründe görülen bir gelenektir. Nitekim bu geleneğin Zayatülek ile Hıvhlıv destanında yer aldığını görmekteyiz.

*Semer Han'ın yedi oğlu, Yılkı sürüsüne gidip birer birer gemlerini şingirdatmışlar. Büyük hanımdan doğan altı oğlana oynayıp duran çok büyük altı aygır dönüp bakmış. Zayatülek gemini şingirdatınca ona yapağısını bile dökmemiş boz aygır bakmış. Uçurmak için kuş seçende, altı oğlanın bir kısmı kartal bir kısmı laçın, doğan almışlar. Zayatülek'i sevmeyen ağabeyleri: “ Sana şu yarar!” deyip ak baykuşu vermişler.*¹⁸⁶

Oğuz boylarında görülen kuş ongunları Başkurtlarda da karşımıza çıkmaktadır. Başkurtlarda her boyun kutsal sayılan bir kuşu vardır. Bu kuşlar bir totem olarak görülmektedir. Boylar, kutsal kuşlarını hiçbir şekilde öldürmez ve o kuşa ait olan her şeyi bir koruyucu unsur olarak kullanırlardı.¹⁸⁷

3.1.6. Baykuş

Zayatülek ile Hıvhlıv destanında, Han oğullarının seçmiş olduğu avcı kuşlar arasında baykuş da yer almaktadır. Kelime etimolojik olarak Orta Türkçe güçlü, zengin, kutsal anlamı olan “bay” ve “kuş” kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmaktadır.¹⁸⁸ Diğer bir kaynakta ise Karahanlı, Orta Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde “yabalak” şekli görülmektedir. Kelime, Tatar- Başkurt Türkçelerinde de “yabalak” şeklinde kullanılmaktadır.¹⁸⁹

¹⁸⁴ Deniz Karakurt, “ Türk Söylence Sözlüğü”, E-Kitap, 2011, s.208.

¹⁸⁵ Çoruhlu, a.ge., s.89.

¹⁸⁶ Suleymanov vd., age. s.315.

¹⁸⁷ Sagitov, age., s.131-132.

¹⁸⁸ Gülensoy, age., s.123.

¹⁸⁹ Besli, age., s.162.

Baykuşun da diğer kuş türleri gibi kutsal sayıldığı bilinmektedir. *Eski Çin’de ateş unsurunun zirvede bulunduğu zamanda doğanları göğe kurban ederlerdi, özellikle kız çocukları, o günde kapı eşiğine bırakılıp (eşik tanrısı da vardı),¹⁹⁰ gök tanrısının temsilcisi veya kızı denen gök gürültüsü ile ateş unsurunun simgelerinden sayılan baykuşa yem olarak⁷⁸ verilirdi.*¹⁹⁰ Yapılan alıntıda, baykuşun da Tanrının bir elçisi, sembolü sayıldığı görülmektedir.

Şamanizmde koruyucu ruhlar arasında sayılan ve şaman tören sırasında göğe yükselmek için en çok suretine büründüğü kuşlar arasında yer almaktadır. Baykuşun tüyleri şamanın kıyafetlerinde, taktığı başlıklarda takan kişiyi koruması için kullanılmaktadır.¹⁹¹

Dünya mitolojilerinde baykuşun iyi ve kötü olarak anlamlandırıldığını görmekteyiz. Yunan mitolojisinde bilgelik Tanrıçası Athena’nın sevdiği hayvan olarak bilinmektedir. Athena’nın yanında yer alması baykuşa da “bilgelik” sıfatını yüklemiştir. Eski Yunan’da baykuş figürü, kötü ruhlardan korunmak için kullanılmıştır. Ayrıca savaş öncesi askerlerin baykuş görmesi, Athena tarafından korunduklarının ve savaş kazanacaklarının bir alameti olarak görülmektedir.

Roma mitolojisinde ise baykuşa kötü bir anlam yüklenmiş ve ötüşü uğursuz sayılarak ölümün habercisi olduğu düşünülmüştür.¹⁹² Mısır mitolojisinde baykuşun ölülerin ruhlarını yeraltı dünyasına geçerken koruduğuna inanılmaktadır. Mısır alfabesinde ve mitolojisinde M harfi baykuşu temsil etmektedir. Çin Simgeleri Sözlüğünde ve Hint mitolojisinde baykuş “ölüm kuşu” olarak adlandırılmaktadır.¹⁹³

Halk inanışlarında da baykuşa olumsuz bir anlam yüklendiği görülmektedir. Örneğin; Anadolu’da baykuş kıyametin, ölümsüzlüğün sembolü olarak görülmüştür.¹⁹⁴ Atasözleri ve deyimlerde de baykuşun hem olumlu hem de olumsuz anlamda kullanıldığını görmek mümkündür. “*Baykuş gibi*” deyimini “*uğursuzluk getirdiğine inanılan (kimse)*” anlamında kullanılmaktadır. “*Baykuşun kısmeti ayağına gelir*” atasözü ise “*Tanrı hiçbir canlıyı aç bırakmaz, kımıldamadan duran baykuşun rızkını bile önüne koyar*”¹⁹⁵ anlamını karşılamaktadır.

Buraya kadar bahsettiğimiz kuş türlerinin, değişik coğrafyalarda, farklı kültürlerde tanrıyla ilişkilendirilip kutsal kabul edildiklerini, gücün, kudretin simgesi

¹⁹⁰ Emel Esin, “Türk Kozmolojisine Giriş”, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001,s.110.

¹⁹¹ Serkan Köse, “Türk Kültüründe Baykuş”, Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:3, s.292.

¹⁹² <https://ozhanozturk.com/2019/02/02/folklor-ve-mitolojide-baykus/> (Erişim Tarihi: 08.05.2021).

¹⁹³ <https://bulentiyilmazblog.wordpress.com/2019/10/30/kotu-kus-bilge-baykus/> (Erişim Tarihi:08.05.2021).

¹⁹⁴ Sevda Gülakan Kaman “Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine”, Turkish Studies, Sayı:10, Ankara, 2015,s.1142.

¹⁹⁵ TDK, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, (Erişim Tarihi: 08.05.2021).

olduklarını görmekteyiz. Kuşlara yüklenen anlamların birçoğu günümüzde de kullanılmaya devam etmektedir.

*Semer Han'ın yedi oğlu, Yılkı sürüsüne gidip birer birer gemlerini şingirdatmışlar. Büyük hanımdan doğan altı oğlana oynayıp duran çok büyük altı aygır dönüp bakmış. Zayatülek gemini şingirdatınca ona yapağısını bile dökmemiş boz aygır bakmış. Uçurmak için kuş seçende, altı oğlanın bir kısmı kartal bir kısmı laçin, doğan almışlar. Zayatülek'i sevmeyen ağabeyleri:“ Sana şu yarar!” deyip ak baykuşu vermişler.*¹⁹⁶

*... Aslında onların kartal, laçin, doğan diye seçtikleri kuşları ya baykuş ya sar, ya da tepeli doğanmış. Yanıldıklarını anlayıp altı kardeş çok utanmış. Zayatülek, ağabeylerinin ak baykuş diye verdikleri kuşunu uçurmuş. Onun kuşu havaya atılan ok gibi fırlayıp gitmiş de, şimşek gibi kıvrılıp turnaları, kazları ördekleri vurup düşürmeye başlamış.*¹⁹⁷

*... Avdan dönen altı oğlan, utançlarından kızara bozara yakaladıkları sıçan, köstebekleri babalarının önüne koymuşlar. Semer Han, bu hâli görünce kızgınlığından kaşlarını çatmış. Zayatülek turna ve kazları getirip bırakınca onun yüzü gülümseyip gitmiş. O, bezenmiş kemer hediye etmiş.*¹⁹⁸

Burada yer alan örnekte, baykuşun tercih edilmeyen bir kuş olarak yer aldığını görmekteyiz. Ağabeyleri tarafından sevilmeyen Zayatülek'e avcı kuş olarak baykuşun verilmesi, baykuşa yüklenen olumsuz anlamın bir sonucudur.

3.1.7. Yırtıcı Olmayan Kuşlar

Kuşlar, Türk kültüründe farklı alanları sembolize eden canlılar olarak karşımıza çıkmaktadır. İslâmiyet öncesi dönemde, Gök Tanrı inancının hâkimiyetinin sonucu olarak kuşlara gökle ilgili anlamlar yüklenmiştir. Gökte uçmaları sebebiyle Tanrının elçisi ve koruyucu ruh olarak tasvir edilen kuşlar, totem unsuru haline gelmişlerdir.¹⁹⁹

Ruhun sembolü olarak görülen kuşlar, ölümle ilişkilendirilmiştir. Orhun yazıtlarında yer alan ifadelerde “uçmak” kelimesi ölümü anlatmak için kullanılmıştır. Türk sanatında kuş ile ilgili tasvirlerde, hayat ağacının üzerinde yer alan kuş figürleri ölüm ve ruhu temsil etmektedir.²⁰⁰

¹⁹⁶ Suleymanov vd., age. s.315.

¹⁹⁷ Suleymanov vd., age., s.316.

¹⁹⁸ Suleymanov vd., age., s.316.

¹⁹⁹ Gülşah Yüksel Halıcı, “Gök Tanrının Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar”, Folklor/Edebiyat Dergisi, Cilt:20, Sayı:77, 2014, s.72.

²⁰⁰ Çoruhlu, age., s.292-293.

Kuşlar hakkında “göge mensup kuşlar” ve “yeraltına mensup kuşlar” olarak genel bir sınıflandırma yapılmaktadır. Göge mensup olan kuşlar Tanrıça Umay ile ilişkilendirilirken yeraltına mensup olan kuşlar Tanrı Erlik ile ilişkilendirilmiştir. Şaman ayinlerinde şaman ya da kam Tanrıça Umay’a ulaşmak için yardımcı ruh olarak görülen kuşların sesini taklit eder ve böylece o ruhun yardımıyla Umay’a ulaşırdı.²⁰¹

Şamanizm’de kutsal olarak görülen kuşlar, ayinlerin yanı sıra kıyafetlerde ve kullanılan davullarda da yerini almıştır. Şamanların kendilerini koruduğuna inandıkları ve hayvan ata olarak gördükleri kuşların tüylerini ve resimlerini kullandıkları eşyalarda da yer verdikleri görülmektedir.²⁰²

Tanrının elçisi olarak görülen kuşlar, bazı anlatılarda da tanrının kendisi olarak tasvir edilmiştir. Altay Şamanizminde Ülgen’in oğlu ağaçta yaşayan bir kuş olarak gösterilmektedir. Yakutlara ait bir efsanede ise ilk şamanın bir kuş tarafından yetiştirildiğinden ve daha yeryüzüne bırakıldığından bahsedilmektedir.²⁰³

Yaratılış destanlarında da kuşlar önemli bir yere sahiptir. Altay yaratılış destanında Tanrıça Ülgen kuş biçiminde yer almaktadır. Anlatılan destanda denizden çıkan bir taş Ülgen’in yere atmasıyla yerin yaratıldığı aktarılmaktadır.²⁰⁴

Verilen örnekten yola çıkarak incelediğimiz destanlarda kuşların farklı anlamlar yüklenerek destanlarda yer aldığı görülmektedir.

3.1.7.1. Kaz

Kaz, destanlarda, yırtıcı olmayan kuşlar arasında yer almaktadır. Kelime Eski Uygur Türkçesi, Türkiye Türkçesinde “kaz” şeklinde yer alırken, Uygur Türkçesinde ise “gaz” şekli görülmektedir. Tatar ve Başkurt Türkçesinde de kelime “kaz” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²⁰⁵

*Kaz, Türk mitolojisinde ilk olarak yaratılış destanında karşımıza çıkmaktadır. “Tanrı Kara Han bu yalnız su üstünde beyaz bir iri kaz olmuş uçuyordu”. Tanrıya ait benzetme unsuru olarak kullanılan ‘kaz’. Türk mitolojisinde ona yüklenen önemi ve kutsallığı ortaya koymaktadır. Diğer yandan kazın su üstünde uçuşu, onun su ile olan organik bağı göstermesi bakımından da son derece önemlidir.*²⁰⁶

²⁰¹ Çoruhlu, age., s.291.

²⁰² Çoruhlu, age., s.294.

²⁰³ Çoruhlu, age., s.292.

²⁰⁴ Çoruhlu, age., s.295.

²⁰⁵ Besli, age., s.163.

²⁰⁶ Gıyasettin Aytaş, “Kültürel Bir Form Olarak Türklerde Kaz”, Akademik Kaynak Dergisi, Cilt:5, Sayı:10-11, s.77.

Radloff'un tespit ettiği yaratılış destanında kara kaz, yaratıcı Tanrı ve insanı sembolize etmektedir. Tespit edilen destanda Tanrının kara kaz şekline girip gökyüzünde uçtuğu ve denizden çıkarılan toprak ile yeryüzünün yaratıldığı anlatılmaktadır.²⁰⁷

Mısır mitolojisinde ilk tanrı Ra'nın ortaya çıkış hikâyesi de kaza dayanmaktadır. Evren ilk olarak sularla kaplıydı. Sular azalmaya başlayınca kara parçasında bulunan yumurtadan tanrı Ra'yı simgeleyen bir kaz çıktı. Bu kaz hemen uçtu ve evrendeki hayvanları, bitkileri ve insanı yarattı.²⁰⁸

*Kazın mitolojide ilahi ve benzetme motifi olarak kullanıldığını görmekteyiz. Her iki kullanımda da onun varlık motifinin arka planında derin bir anlam taşıdığı görülmektedir. Bu yüzden halk dili ve kültüründe kaz ayrı ve özel bir anlam taşımış ve anlatımın yanında sembolik değer olarak da kullanılmıştır. Söz gelimi Şaman davullarında kaz figürlerinin yer alması buna en güzel örnektir. Yol göstericidir, Şaman'a gitmesi gereken güzergâhı belirler, ona öğütler verir. Eski Uygur metinlerinde Buddha'nın kaza benzetildiği görülmektedir (Kaya, 1994).*²⁰⁹

Kaz ve kuğu gibi kuş türleri Türklerde uzun hayatı, Buda'yı, kut ve beyliği sembolize eden kuşlar arasında yer almaktadır. Budist dönemde bu tür kuşların beylere hediye olarak verildiği bilinmektedir. Ayrıca kaz, ördek gibi kuş türleri, Budizm'de, öldükten sonra yeniden dirilişi temsil eden kuşlar olarak görülmektedir.²¹⁰

Eski Türk inançlarından olan Şamanizmde görülen kuş kılığına girme motifi, mitolojik anlatılarda karşımıza çıkmaktadır.²¹¹ Şamanizmde ayin esnasında şaman göğe yükselmek için kaz kılığına girer ve korkuluğun üzerine binip göğe yükselir. Bu tören sırasında kaz gibi ses çıkarıp, kazın yardımıyla töreni başlatır.²¹² Bazen de şaman kaza benzeyen bir nesne kullanılır ve bu nesneye binerek kaz sesi çıkararak göğe ulaşır. Pazırık kurganlarından çıkarılan altın kaplı kaz figürleri yapılan ritüellerin etkisinin bir sonucu olarak görülmektedir.²¹³

“Don değiştirme” motifi masallarda, efsanelerde sıkça işlenen bir motiftir. Genel bir ifadeyle motif; canlı veya cansız varlıkların kendi niteliklerine göre başka bir varlığa

²⁰⁷ Çoruhlu, age., s.295.

²⁰⁸ Orhan Hançerlioğlu “Dünya İnançları Sözlüğü”, Remzi Kitabevi, İstanbul,2000, s. 246.

²⁰⁹ Aytaş, age., s.78.

²¹⁰ Çoruhlu, age., s.297.

²¹¹ Ahmet Turan, “Türk Destan ve Masallarında Şekil Değiştirme (Kuş Şekline Girme) Motifi”, Milli Folklor Dergisi, Cilt:1, Sayı:5, 1990, s.35.

²¹² Mircea Eliade “Şamanizm”, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 223.

²¹³ Çoruhlu, age., s.294.

dönüşmesi olarak tanımlanmaktadır. Kahramanın zaman zaman don değiştirerek tehlikelerden kurtulması motifin başka bir tanımı olarak görülmektedir.²¹⁴

Motif farklı mitolojilerde de görülmektedir. Yunan mitolojisinde Tanrıça Nemesis'in Zeus'tan kaçmak için kaz kılığına girdiği bilinmektedir.²¹⁵

Mitolojide kaz, ördek, kuğu gibi canlılar güzelliğin simgesi olarak da görülmüştür. Sevgiliyi ördeğe kuğuya benzetmek türkülerde, anlatılarda genellikle sıkça görülen motiflerden birisidir. *Dede Korkut hikâyelerinde, Oğuz beyleri, kadınların güzelliğinden övgüyle bahsederken, “kaza benzer kızım –gelinim” ifadesini kullanılırlar*²¹⁶

Kaşgarlı Mahmud, Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde ise kuşların Türk-İslâm devrinde genel olarak parola işareti, kut, beylik sembolü olarak görüldüğünü anlatmaktadır.²¹⁷ Başkurt mitolojik destanlarından olan “Alpamışa” destanında kahramanın kaz tüyünden yaptığı çalgı sayesinde, kardeşine yardım etmesi için haber göndermesi bu düşüncüyü kanıtlar niteliktedir.

...Alpamışa bu derin çukurda yatarken uçup geçen yabani kazların sürüsünü görür ve yır söyler:

*Karaca kazım, karaca kazım,
Kanadına mektup yazayım,
Barsınhılıv sevdiğim kız,
Ballışeker sağ kanadım,
İnsenize, ben onlara
Kanadına mektup yazayım.*

Orada çok aşağıdan uçmakta olan kazlar, onun sesini duyup, birden kanatlarını salladıklarında, iki kaz tüyü yere düşer. Alpamışa bundan üfleme çalgısı yapıp çalarken, onu aramaya çıkan Ballışeker, atı susadığından su arayıp çukura bakıp dururken kulağına üflemenin sesi gelir. Burada cin mi, dev mi herhangi can iyesi mi var, der de:

*Dibin ata ay eşitlenmiş
Derin ırmak, sırrını söyle:
Yüreğinde kimin yatar,*

²¹⁴ Mehmet Alparslan Küçük, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Geleneğinde Don Değiştirme”, Bilig Dergisi, Sayı:94, 2020, s.98.

²¹⁵ Gezgîn, age., s.119.

²¹⁶ F. Gülay Mirzaoğlu Savcı “Türkülerde Mitolojik Unsurlar”, Türkbilig,2005, s. 46.

²¹⁷ Çoruhlu, age., s.301.

Saçımı versem, yakalayıp boyla.

*Diye altı kulaç uzun saçını çukura salar. Saçına tutunup çıkan yiğit ağabeyi Alpamişa'dır.*²¹⁸

Kazın, parola işareti olarak yer aldığı bir diğer destan ise Tatar destanları arasında yer alan “Alıpmemşen” destanıdır. Destanda kahraman, kaz tüyüne yazdığı yazı sayesinde ailesine ulaşmış ve yardım istemiştir.

Bir ara Alıpmemşen Alp savaşa çıkmış. Şimdi yiğit olarak güçlü.

Çıkıp gitmiş. Bunun nerede olduğunu da bilmiyorlarmış.

*Yaz günü karısı Mercensilu ile kız kardeşi Karlığaçsılı su almaa çıkmışlar. Köprü başında kazlar oturmuş. Onlar hiç de kalkmıyorlarmış. Kız kardeşi Karlığaçsılı, buna öylece vurayım, demiş. Terazisini vurayım, dediğinde kazlar uçup, yana oturmuşlar. Birisinin tüyü düşmüş. O tüyü, uzak yerin tüyü diye suya inip almış. Alıp bakınca, saf altın ile yazılmış yazı bulmuş tüyde. “Zindanda yatıyorum”, diye yazmış Alıpmemşen. Yazıyı okuyup, ağlaşıp eve dönmüşler.*²¹⁹

Kazın haberci kuş olarak yer aldığı Alıpmemşen destanının benzer örneği Çuvaş alp hikâyesinde de görülmektedir.

... Alp, tek başına ıstırap çekerek kalmış çukurda. Yukarıya bakıyor, çıkmak istiyor, çıkamıyormuş. Bakar ki, kaz uçup gidiyor.

-Ey yaban kazı, yaban kazı! Sen özgür kuşsun. Her yere ulaşabilirsin. Her tarafa uçabilirsin. Dört köşeli tabiatta özgürce dolaşırsın. Gidip söyle Çuvaşlara kaygımı. Tatarlar hileyle beni çukura attılar. Yemeksiz, susuz kurutarak öldürmek istiyorlar. Gidip söyle Çuvaşlara! Arabalarını koşup gelsinler. Kırk at arabasıyla kırk arşın uzunluğundaki halatı yükleyip getirsinler. Çukurdan çıkarsınlar beni. Kırk at arabası yiyecek alıp getirsinler. Öyle olmazsa Çuvaşlar yok olacaklar.

*Yaban kazı, Çuvaşların kan akıtıp savaştıkları yere uçup gitmiş. Çuvaşlara Alp baturun sıkıntıya düştüğünü anlatmış.*²²⁰

3.1.7.2. Güvercin

Güvercin, Türk mitolojisinde ve kültüründe iyiliğin, saflığın sembolü olarak yer almaktadır. Tüm inançlarda da günahsızlığın, temizliğin simgesi olarak görülmektedir.²²¹ Göktürkçede geçmeyen kelime, köken olarak Eski Uygur Türkçesine

²¹⁸ Suleymanov vd., age., s.359.

²¹⁹ Urmançı, age., s.215.

²²⁰ Ersoy, age., s.113.

²²¹ Gezgün, age., s.95.

dayanmaktadır. Uygurca “kögürçgen” şekli Karahanlı, Kıpçak, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde aynı şekilde kullanılmıştır. Kelime, Tatar Türkçesinde “kügerçin”, Başkurt Türkçesinde ise “kügärsin” şekillerinde yer almaktadır.²²²

Güvercin, insanlar tarafından evcilleştirilen ilk kuş türü olarak bilinmektedir. Evcilleştirilme tarihi M.Ö. 4500’lü yıllara dayanmaktadır. Güvercin ilk olarak besin kaynağı olarak görülmüş ve bu nedenle evcilleştirilmiştir. Daha sonra yazının keşfi ile haberleşmeyi sağlayan bir araç olarak kullanılmıştır.²²³

Türk kültüründe İslâmiyet’ten sonra güvercin ayrı bir öneme sahip olmuştur. Hz. Muhammed’in Sevr mağarasında müşriklerden saklandığı esnada, mağaranın girişinde bulunan örümcek ağına yuva yapan güvercinler sayesinde müşriklerin mağaraya giremediği rivayet edilmektedir.²²⁴ Bu olay üzerine güvercinler, iyiliğin sembolü olarak görülmüştür.

Edebî eserlerin bazılarında ise güvercinin don değiştirme motifiyle birlikte yer aldığı görülmektedir. Dede Korkut kitabında yer alan Deli Dumlul hikâyesinde Azrail’in güvercin biçiminde kahramanın karşına çıkmaktadır ve güvercin ölümü temsil etmektedir.²²⁵

Dünya mitolojisinde de güvercin, iyiliğin, temizliğin timsali olarak görülmektedir. Yunan mitolojisinde güvercin, aşk Tanrıçası Aphrodite ile ilişkilendirilmiş ve Aphrodite en sevdiği hayvan olan güvercini kendi kuşu olarak kabul etmiştir.²²⁶ Antik Mısır’da güvercin ülkenin dört bir yanına salınarak, tanrılara ve insanlara iyi haberler getireceğine inanılmıştır. Tanrıça Venüs’e adanan güvercine Kythere’de bulunan tapınaktan dolayı “Kythere Kuşu” ismi verilmiştir.²²⁷

“Yırtöşlük” adlı Tatar destanında güvercin, kahramana kaybettiği atının yerini bildiren, haber ulaştıran bir yardımcı görevinde karşımıza çıkmaktadır.

*Böyle yaşarken, günlerden bir gün, kızın yaşadığı evin penceresinde iki kuş
söyleşiyor. Bir güvercin:*

-Sen görünmeden nereye gittin?

Diğeri:

²²² Besli, age., s.72.

²²³ Orhan Yılmaz, Yakup Erdal Ertürk, Füsün Coşkun, Mehmet Ertuğrul, “Güvercinin Ekonomik Önemi”, Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 2014, s.201.

²²⁴ Funda Şişçi, “Türk Mitolojisinde Güvercin Motifi ve Çağdaş Türk Resminde Temsili”, İdil Dergisi, Sayı:7, 2018, s.49.

²²⁵ Çoruhlu, age., s.304.

²²⁶ Gezgin, age., s.97.

²²⁷ Altan Armutak, “Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II”, İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 2004, s.149.

-Ben bu nehrin öteki yakasına çıktım, orada bir hâl, yani bir şey gördüm. Bir at gördüm, kızıl bir attı. Nehir kenarına koşup gelip, nehrin içine bakıp kişneyip durdu. Tekrar koşup gelip, yine nehrin içine bakıp kişneyip duruyor.

Köner onu duyup, güvercine:

-Pencereyi açayım, girin, yemleyeyim! Bu nehrin öteki kıyısına uçup, kızıl ata, sahibin şurada, deyin. At nehri yüzüp buraya çıksın!

Güvercin girdi. Köner güvercini besledi. Üç günden sonra güvercin nehrin öteki kıyısına uçup gitti. Gittikten sonra, kızıl at nehrin kenarına koşup gelip, kişneyip duruyor. Güvercin onun kafasına konup, kulağına sözlerini söyledi. Kızıl at, uç, yüzeyim dedi. Güvercin tekrar uçtu, kızıl at bunun arkasından yüzdü.²²⁸

Başkurlara ait olan Leyla ile Mecnun destanında da güvercinin haberci işlevi üzerinde durulmaktadır. Mecnun güvercini görünce Leyla'dan haber getirip getirmediğini sormaktadır.

Yel can zülfünün kokusuyla sanki Leylâ'dan Mecnûn'a selam getirdi. Her estiğinde Mecûn'a hayat verdiğinden kendisi her seher yeline söz söyler ve kendi tarafından yelle selam gönderirdi.

Ve dağdan güvercinler uçup Leylâ'nın obasının yanından geçerken Mecnûn gönlüne ateşler atıp güvercine bu beyti söyledi:

-Güvercin! Hayranım sana, ne çarem var benim?

Dağa yârim katına uçsan, kanadın var senin,

diye feryat ederek dostlarıyla geri kendi kabilesine dönerdi.²²⁹

Verilen destan örneklerinden anlaşılaacağı üzere Tatar ve Başkurlarda güvercine aynı anlam yüklenmektedir. Haberci kuş özelliği taşıyan güvercin her iki destanda bu işlevde kullanılmıştır.

3.1.7.3. Bülbul

Bülbul sesinin güzelliği ile kültürde ve edebiyatta yerini fazlasıyla almış bir kuş türüdür. Özellikle Doğu kültüründe ve edebiyatında karşımıza çıkan bülbul, güle olan aşkı ile çeşitli şiirlere ve anlatılara konu olmuştur. Bülbul kelimesi Farsça bir kelimedir. Kelime sonradan Arapça'ya da girmiştir.²³⁰

²²⁸ Urmançı, age., s.167.

²²⁹ Suleymanov vd., age., s.207.

²³⁰ <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbul> (Erişim Tarihi: 17.07.2021).

Bülbül için andelîb ve hezârdan başka sesinin güzelliği dolayısıyla hezâr-destân (bin bir türlü hikâye söyleyen), hoş-hân (güzel okuyan), hoşgû (güzel söyleyen), hoş-âheng (güzel sesli) kelimeleri de kullanılır. Bunların yanında zend-hân (güzel sesli kuş), zendvâf, zendbâf, zendlâf (bülbül), mürğ-i bâğ (bahçe kuşu), mürğ-i çemen (çimen kuşu), şeb-hân (gece öten kuş), mürğ-i şeb-hîz (gece uyanık duran kuş), hezâr-âvâz (bin bir sesli) gibi kelime ve terkipler de bülbülü ifade eder. Çeşitli Türk şivelerinde böberdek, bübürdek, keleşek, kujulak, ötlügen, sandugaç gibi adlarla anılan bülbüle Dîvânü lugâti 't-Türk ve Kutadgu Bilig 'de de rastlanır.²³¹

Anlam bakımından incelediğimizde karşımıza bülbülün güzel sesi ile birlikte anılan bir kuş olduğu sonucu çıkmaktadır.²³² Özellikle İslâmiyet sonrası Türk kültüründe bu durum daha belirgin bir şekilde işlenmiş ve gülün aşığı olarak bülbül bir sembolizm aracı hâline gelmiştir. Birbirinden ayrı düşünilemeyen gül ile bülbülün birbirine olan bağı edebî eserlerde önemli bir yere sahiptir.²³³ Bülbül, edebiyatta ve tasavvufta gülün aşığının sembolü olarak görülmektedir. Edebiyatta, iki sevgilinin özlemine, sevgisini anlatırken gül ile bülbül eserlerde yer almaktadır. Tasavvufta ise ilahi aşkı temsil etmektedir.²³⁴

Sevginin, aşkın sembolü olan bülbülün güzel sesiyle ilgili çeşitli efsaneler mevcuttur. Bir efsaneye göre; Hz. İbrahim ateşe atıldığında ateşi söndürmek için bülbül gagasıyla su taşımış ve ateşi söndürmeye çalışmıştır. Başka kuşlar taşıdığı suyun ateşi söndürmeye yetmeyeceğini söylese de bülbül su taşımaktan vazgeçmemiş ve gerekirse ateşte yanmayı göze almıştır. Bülbüle bu olaydan sonra güzel ses ödül olarak verilmiştir.²³⁵

Yunan mitolojisinde bülbül ile ilgili anlatılan efsane şu şekildedir; ünlü şair Thamyris ilham perisiyle bir yarışa girer. Bu yarışın sonucunda ilham perilerini yenemeyen Thamyris'in güzelliği ve sesi bülbüle verilir.²³⁶

İncelediğimiz Tatar destanlarından olan ayrılığın, ölümsüz aşkın anlatıldığı “Leyla ile Mecnun” destanında Mecnun, söylediği beyitlerde bülbül ve güvercine Leyla'dan bir haber olup olmadığını sormaktadır.

²³¹ <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbul> (Erişim Tarihi: 17.07.2021).

²³² TDK, Güncel Türkçe Sözlük (erişim Tarihi: 03.12.2021).

²³³ İskender Pala, “Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü”, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015, s.77-78.

²³⁴ Çoruhlu, age., s.310.

²³⁵ Sema Yozgat, “Türk Mitolojisindeki Grafik Sembollerinin Günümüz Logo Tasarımına Yansımaları: Kuş Figürü Örneği”, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, 2019, s.104.

²³⁶ Gezgîn, age., s.61.

...Rivayet odur ki Leylâ'nın kabilesi Necid adlı bir dağın eteğindeymiş, Mecnûn her sabah o yâren ile aşağı inip uzaktan Leylâ'nın obasına hasretle bakıp ah vah edip gözlerinden kanlı yaşlar dökerken, yüzü erguvan çiçeği gibi kırmızı olup Leylâ tarafından esen yele şu beyti söyledi:

-Ey nesim, canı sihirleyerek nereden geliyorsun?

Bülbül ey, kondun bu dala, ne haberin var senin?²³⁷

3.1.7.4. Serçe

Eski Türkçede “torıgay veya toygar”²³⁸ ismiyle de bilinen serçe kuşu, hikâyelerde felakete düşenlerin yardımcısı, muhabbet dostu olarak yer almaktadır. Kaşgarlı ünlü eseri Dîvânu Lugâtî't-Türk' de kelimeyi “çaңçarga” şeklinde göstermiştir.²³⁹

Tatar destanlarından biri olan “Kuzı Körpe ile Bayansılı” destanında serçe kuşu haberci kuş olarak yer almaktadır.

...Kuzı Körpe gitti, çöle varıp yattı. Bir çok büyük ağaç dibinde yattı, atını serbest bıraktı. Kuzı Körpe açlıktan hastalandı. Bir konu, iki konu, üç konu. Bayansılı bir ehli turgay kuşunu gönderdi, kuşa söyledi:

-Kuzı Körpe gelemeyeli çok oldu. Sen var gir, kuşum! Nereye gittiğini araştırmak hele! Bilmek gerek! dedi.

Turgay takibe gitti, çok uçup gitti, buldu. Turgay dallı budaklı ağaca konu. Boz turgayı Kuzı Körpe gördü. Kuzı Körpe dedi:

-Bayansılı'nun boz turgayı isen, karnım aç yatıyorum, yemek getir bana!, dedi.

Dönüp geldi sarı kuş Bayansılı'ya.

-Bayansılı, erini buldum, karnım aç, yemek getir, dedi.²⁴⁰

Verilen kuş türlerinin yanı sıra Ural Batır destanında kuştan genel olarak da bahsedilip örnekler verildiği görülmektedir. Ural Batır destanında kuş, “don değiştirme” motifiyle yer almaktadır. Başkurt halk anlatılarında kız-kuş motifine sıkça rastlanmaktadır. Kızların anlatılarda genellikle kaz, kuğu, ördek gibi kuş türleriyle tasvir edildiği bilinmektedir.²⁴¹ Kızların kuş donuna girmesi, bir gizlenme şekli olarak tasvir edilebilir. Başkurt destanlarından “Ak buzat” da bu motif görmeğe mümkündür.

²³⁷ Suleymanov vd., age., s.207.

²³⁸ Besli, age., s.171.

²³⁹ Hayrettin İhsan Erkoç, “Divanü Lugatî't-Türk'te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler”, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:23, Ankara, 2015, s.183.

²⁴⁰ Fatih Uрманçı, “Tatar Destanları 2”, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.43.

²⁴¹ Gülnur Huseyinova, “Baskurt Folklorunda Kız-Kuş Motifi”, Tarihten Bugüne Baskurtlar, Ed. A. Melek Özyetgin vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 198-203.

...Günlerden bir gün göl kıyısında gezerken, altın tüylü bir ördeğin yüzdüğünü görmüş. Bir şey düşünmeden hemen nişan alıp vurmuş ve soyunup yüzüp (onu) yakalamış. Gölün kıyısına yaklaşıncı o altın ördek dile gelip konuşmaya başlamamış mı!

Altın ördek Hevben'e :

*“Yiğit vurduğun avın
Ördek değil bilsen sen,
Gölde yüzüp dolaşan,
Şanlı Şülgen Padişahın
Canı gibi gördüğü kızımı.
Ey yiğidim göz karam,
Beni gölden çıkarma,
Kelebek gibi canımdan,
Gençliğimi ayırma,
Ne istersen vereyim;
Yoluna kurban olayım;
Sürü sürü mal desen,
Hepsini sana vereyim.
diye söyleyip Hevben'e yalvarmış.”²⁴²*

Bu örnekte su altında yaşayan Nerkes isimli padişah kızının su üstüne ördek kılığında çıktığı ve gerçek kimliğini bu şekilde gizlediği belirtilmiştir.

Diğer bir Başkurt destanı olan “Ural Batır ”da ise yine don değiştirme motifi karşımıza çıkmaktadır.

*... Bunlar gelip kalmışlar,
Saraya göz atmışlar,
Saray önünü dop dolu
Apak kuşlar görmüşler.
Kuş sürüsünden biri,
Bu ikisini görmüş de,
Kenara ayrılıp çıkmış,
Kuş sürüsüne doğru
Uran vermiş gibi olmuş,
Göz açıp, yumuncaya dek*

²⁴² Suleymanov vd. , age., s.181.

*Bütün kuşlar dağılmış.
Ayrılan yalnız kuş
Bunlara göz atmış,
Gözetip durmuş,
Bunlar yaklaşmış,
Huma'yı adıyla sorunca,
Evde yok o, demiş,
Bunlar sormayı bitirmeden,
Uzun süre geçmeden,
Kuş sürüsünün hepsi
Kuş donlarını çıkarmış da
Güzel kıza dönüşmüş.²⁴³*

4. EHLİ HAYVANLAR

4.1. AT

Türk kültürü denince akla gelen unsurların başında at gelmektedir. At, Türk kültüründe birçok yönüyle var olmuş ve her zaman büyük önem arz etmiştir. Kültürdeki önem ve yerine değinmeden önce “at” kelimesinin kökeni hakkında yapılan etimolojik incelemelere yer verebiliriz.

Tarihî Türk lehçelerinde ve Çağdaş Türk lehçelerinde kelime “at” şeklinde kullanılmaktadır.²⁴⁴ Tatar ve Başkurt Türkçelerinde ise bu kelime “yılkı” şeklinde karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁵

Hasan Eren'e ait olan “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü” adlı eserde de “at” kelimesinin eski ve yeni olmak üzere tüm diyalektlerde aynı şekilde yer aldığı ifade edilmektedir.²⁴⁶

Atın evcilleştirilmesiyle ilgili birçok görüş farklılıkları olmasına rağmen İbrahim Kafesoğlu atın Türkler tarafından evcilleştirildiğini belirtmiştir. Bu görüşünü vahşi bir hayvanı ehlileştirmek için zaruri ihtiyaçların meydana gelmesi gerekliliğine dayandırmaktadır. Bu görüşe dayanarak, Asya bozkırının zorlu şartları, göçebe hayatın

²⁴³ Suleymanov vd., age., s.96.

²⁴⁴ Besli, age., s.9.

²⁴⁵ Murat Özşahin, “Başkurt Türkçesi Sözlüğü”, TDK Yayınları, Ankara, 2017, s.729.

²⁴⁶ Eren, age., s.24.

ve hayvancılık faaliyetlerinin zamanında ve kolaylıkla yapılabilmesi gibi ihtiyaçların, Türkleri atı evcilleştirilmeye yönlendirdiğini ifade etmektedir.²⁴⁷

Atın evcilleştirilme tarihi ile ilgili yapılan araştırmalar, evcilleştirme girişimlerinin M.Ö. 3000 yılına kadar dayandığını ve Orta Asya’da Aral Gölü’nün kuzeyinde bulunan at kemikleri atın, bu coğrafyada evcilleştirildiğini göstermektedir. Yük taşıma faaliyetleri için kullanılan diğer hayvanlar gibi atın da bu amaçla kullanıldığı kuvvetle muhtemeldir. Taşıma faaliyetinin yanı sıra binicilik faaliyeti de atın evcilleştirilmesiyle birlikte ilk kez uygulanmıştır. Yapılan araştırmalar atı sürmek için kullanılan gemin atın dişleri üzerinde bıraktığı iz sayesinde at biniciliği tarihinin belirlendiğini göstermektedir. Buna göre ata binmenin tarihi M.Ö. 3500-4000 civarına dayanmaktadır.²⁴⁸

Biniciliğin başlamasıyla, insanlık için büyük bir yenilik meydana gelmiş ve sosyal hayatta birçok gelişme yaşanmıştır. Atın ulaşımına kattığı hız, toplulukların birbirleri arasında kurdukları ticari faaliyetleri daha etkin hâle getirmiştir. Askerî ve siyasî açıdan ulaşılamayan dost ve düşman topluluklar daha ulaşılır bir hâl almıştır ve atı askerî açıdan elinde bulunduran devletler savaş sırasında üstünlük kazanan taraf olmuştur. Bunların yanı sıra göçebe hayat için at önemli unsurlardan birisidir. Keşfedilemeyen yerler ve kaynaklar insanlık için kolay ulaşılabilir hale gelmiştir. Daha sonra tekerleğin icadıyla birlikte M.Ö. 1700’lü yıllarda Mısır’da savaş arabalarının kullanılmaya başlanması atın daha yaygın şekilde kullanılmasını sağlamıştır.²⁴⁹

Eski Türkler atın gökten indirildiğine inanırlardı.²⁵⁰ Bu yüzden kutsallaştırılan at, tanrıya kurban olarak seçilmiş ve hizmet ettiği kişi için de önemli olmuştur.

Evcilleştirilmesiyle birlikte sosyal hayatta yerini alan at, zaman içerisinde vazgeçilmez bir unsur olmuştur. Bu vazgeçilmezlik sayesinde, Türk kültürünü oluşturan temel taşlardan biri olarak yerini almıştır. Türk kültüründe İslâmiyet öncesinde ve sonrasında atın önemini yitirmeden insan hayatında yer aldığını, İslâmiyet öncesi dönemde Şamanist tasavvurlarda ata dinî açıdan yüklenen anlam ve uygulamaları açıkça görmek mümkündür.

Şaman göğes çıkma merasimini çeşitli şekillerde yapmaktadır. İlk olarak göğes çıkmak için sıralı çam ağaçları seçilir. Seçilen ağaca beyaz at yelesinden yapılan

²⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, “At” TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/at#1-islam-onesi> (Erişim Tarihi: 13.06.2021).

²⁴⁸ Baskıcı, age., s.88.

²⁴⁹ Baskıcı, age., s.89.

²⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, “At” TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/at#1-islam-onesi> (Erişim Tarihi: 13.06.2021).

çelenkler ve kuş tasvirleri asılır. Kuş tasvirlerinin üzerine göğes giden yolu temsil eden ip yerleştirilir. Bu ipe birlikte şaman gök yolculuğuna başlamış olur. Yolculuk sırasında şamana at da eşlik etmektedir.²⁵¹

At, gökyüzüne yapılan yolculukların yanı sıra, tanrıya sunulan bir kurban ve şamanı tanrıya ulaştıran yardımcı ruh olarak görülmektedir. Altaylılarda yapılan törenlerde Şaman, hastaların iyileşmesi ya da ölen ruhun yeraltına inişinde ona eşlik etmek için atı kullanmaktadır. Ülgen'e sunulmak için şaman kurban olarak açık renkte bir at seçer. Seçilen atın üzerine çıkıp, kayın ağacının yapraklarını sallamasıyla atın ruhu göğes çıkmak için hazırlanmış olur.²⁵²

Kurban için seçilen açık renkli atın benzeri Kök-Türk devrinde görülmektedir. Av merasimleri sırasında "ak atın" kurban edildiği bilinmektedir.²⁵³ Altaylarda ak(beyaz) renkli atın kurban için tercih edilme nedeni iyilik tanrısı Ülgen'e sunulmasından kaynaklanmaktadır. Ak rengi Ülgen'i ve cenneti sembolize etmektedir.²⁵⁴ Kök-Türklerde de ak rengin tercih edilme nedeni muhtemelen yine iyiliği ve saflığı temsil etmesinden dolayıdır. Kara renk ise kötülüğü ve ölümü temsil etmektedir. Kara atın ise yeraltında oturan Erlik'in atı olduğuna inanılmaktadır.²⁵⁵

Tanrıya olan bağlılığı göstermek için kanlı kurbanın yanı sıra "kansız kurban" da verilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk adlı eserinde kansız kurban için "Iduk" adı kullanılmaktadır. Eserde kutlu ve mübarek sayılan her nesne veya hayvana bu adın verildiği belirtilmektedir. Kaşgarlı "Iduk" olarak adlandırılan hayvanın etinden, sütünden yararlanılmadığını ve o hayvana yük vurulmadığını da eserde belirtmiştir.²⁵⁶

Atın İslâmiyet öncesi dönemde savaş, yiğitlik ve ölüm sembolü olarak tasvir edildiği görülmektedir. İslâmiyet öncesi dönemde de ölümden sonraki yaşamın varlığına inanılmaktadır. Bunun sonucu olarak mezarlarda kişilerin yaşamını devam ettireceği özel eşyalarına ve hayvanlarına da yer verilmektedir.

Arkeolojik kazılar sonucu, Paleolitik dönemden itibaren insanların hayvanlarla birlikte gömüldüğü görülmüştür. Hayvanların insanlar için sosyal ve dinî açıdan önemli olması bu geleneğin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Proto-Türklerde ve bozkır topluluklarında alp ve bahadır kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte bu kişilerin atları

²⁵¹ Çoruhlu, Cilt II, age., s.26.

²⁵² Eliade, age., s.222-223.

²⁵³ Emel Esin, "İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş", Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s.102.

²⁵⁴ Reşat Genç, "Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler Ve Sarı-Kırmızı-Yeşil", DergiPark, s.1078.

²⁵⁵ Çoruhlu, age.,s.32.

²⁵⁶ Çoruhlu, age., s.28.

da onlarla birlikte gömülmüştür. Atın ölen kişiye yine hizmet edeceğine ve ruhunu öteki dünyaya taşıyacağına inanılmıştır.²⁵⁷

Ölüm ve yiğitliğin sembolü olarak görülen at aynı zamanda türeme sembolü olarak da görülmüştür. Yakut kabilelerinin bazıları “beyaz lekeli at” tan türediklerini belirtmişlerdir.²⁵⁸

İçerisinde, Eski Türk kültürü hakkında bilgileri ve inanışları barındıran 12 hayvanlı Türk takviminde yer alan yıllardan biri de at yılı olarak adlandırılmaktadır. At yılıyla ilgili ise o yılın bereketli geçeceğine ve o yılda doğanların şanslı olduğuna inanılmıştır.²⁵⁹

Şekil: 4.1.1: Berel Mezarlığı 71. kurganda insan ve at gömüsü Kazakistan²⁶⁰

Resim 2. Berel Mezarlığı 71. kurganda insan ve at gömüsü, Kazakistan (Z. Samashev, 2013).

Kültürel ve sosyal hayatın yanı sıra askerî alanda atın önemli bir yeri olmuştur. At, fiziksel özellikleri sayesinde yapılan savaşlarda tarafların kazanmasına büyük katkı sağlamıştır. *At, manevra yeteneği, savaşlarda yıldırım hızıyla delip geçme kabiliyeti ile büyük bozkır devletlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Bozkırlardaki devletler at sırtında kurulmuş ve çeşitli kavimler üzerinde bu sayede hakimiyet sağlanabilmiştir. At, bozkırlı insanın gözünde adeta kendisiyle birlikte savaşan bir silah arkadaşı olmuştur. Bundan dolayı Orhun abidelerinde, atların kahramanlıkları, renkleri ve cinslerinden uzun uzun bahsedilmektedir. Hatta Köl Tigin’in bindiği atların “Boz”, “ Ögsiz” ve “Azman Ak” vb. isimler almalarının dikkate değer olduğu görülmektedir.*²⁶¹

²⁵⁷ Yaşar Çoruhlu, “Arkeolojik Kazı Sonuçlarına Göre Türklerde Mezarlara At Gömmeye Geleneği”, <https://www.ayk.gov.tr> (Erişim Tarihi:13.06.2021), s: 1054.

²⁵⁸ Çoruhlu, age., Cilt 2, s.31.

²⁵⁹ Nergis Biray, “12 Hayvanlı Türk Takvimi Zamana ve İnsana Hükmetmek”, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:39, Erzurum 2009, s.680.

²⁶⁰ Yaşar Çoruhlu, “Eski Türklerde Ölüm Kültü ve Sembolizminde Atın Yeri”, <https://www.zdergisi.com> (Erişim Tarihi: 13.06.2021).

²⁶¹ İlhami Durmuş, “Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği”, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, 2019, s.54.

Atın savaşlardaki rolü daha da geliştirilmiş ve tarihte bilinen ilk atlı askerî birlikler Asur Devleti tarafından M.Ö. 1 bin yılında oluşturulmuştur. Süvari adı verilen bu birlikler savaş esnasında atlı arabaların giremediği yerlere kolaylıkla girerek savaşın seyrini değiştirmişlerdir.²⁶²

Şekil: 4.1.2: Tiglat- Pileser III (MÖ 745-727) Reign'ın Zırhlı Süvarileri (Barnett– Falkner 1962, LXVI)²⁶³

Savaş esnasında ata bir asker kadar değer verilmiş ve korumak için birçok önlem alınmıştır. *At bu devrin türkleri için, ihmali asla kabil olmayan bir devlet müdafaası unsuru olmuştur. Şöyle ki , bu tasvirlerdeki savaş atları, kahraman süvarisine nisbetle, daha iyi geydirilmiş ve süslenmiştir. Atın baş kısmına geydirilen zırha, kıl ve tüylerden yapılmış bir tuğ geçirilmiş, gemlere de aynı tarzda süsler asılmış, bâzan da tuğlar yahut tkotas ‘ lar, atın karnının altından geçen kayışa takılmıştırJ a . Büyük bir ihtimalle, sırf büyük zaferler kazanan atlara takıştırılan bu kabü süsler dışında, umumiyetle göçebe devlet savaşlarına katılan atları, ölümden ve yaralanmadan korumak için, okların kolay kolay delemeyeceği zırhlarla örtmek, en Önemli meselelerden biri olmuştur. Kül-tigin'in bindiği atlardan birinin zırhına yüzden fazla ok isabet ettiğine dair yazıdaki kayıt, bunun en açık bir delilidir.*²⁶⁴

Atın ölümle sembolize edilen hayvanlar arasında yer alması, bazı geleneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ölümle ilgili sembolizme at kuyruğu bağlama geleneği örnek olarak gösterilmektedir. Eski Türklerde ölüm ve savaş durumunda atın kuyruğu bağlanmakta veya kesilmektedir. Ölen kahramanın ardından atının kuyruğunun mezarına asılması savaş ve yiğitlik sembolü olarak görülmüştür. Ayrıca ölen kişinin

²⁶² Esra Kaçmaz Levent- Hanifi Biber, “Yeni Assur Ordusunda Süvariler”, Amisos, Cilt:4, Sayı:6, 2019,s.64.

²⁶³ Kaçmaz Levent-Biber, age., s.78.

²⁶⁴ Ahmet Caferoğlu, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, Türkiyat Mecmuası, 2010, s.203.

ardından atın kuyruğunun kesilmesi ve bu atın daha önce bahsedilen “ıduk” olarak adlandırılan kansız kurban olması yas sembolü olarak nitelendirilmiştir.²⁶⁵

M.Ö. IV.-V. yüzyıllara ait olabileceği düşünülen Pazırık kurganlarında bu gelenekle gömülen at kalıntılarına rastlanmaktadır. Kuyrukları kesik şekilde gömülen atlardan bazılarının ise kuyrukları kesilmeden örülü bir şekilde gömülmüştür. Göktürkler döneminde de atın kuyruğunun bağlanması veya kesilmesi devam etmiştir. Fakat, Göktürkler döneminde bu geleneğin sadece soylu kişilerde görüldüğü belirtilmektedir.²⁶⁶

Şekil:4.1.3²⁶⁷

Aynı gelenek Oğuzlarda da devam ettirilmiştir. *Bulgarlara giderken Oğuz ülkesinden geçen İbn Fadlan'ın aktardığı bilgilere göre Oğuzlar, önemli bir kişi öldüğünde onun hayvanlarından bir kısmını öldürürler ve bu hayvanların kuyruğunu, başını, derisini ve ayaklarını bir sıraya geçirerek mezarının başına dikerlerdi.*²⁶⁸ İslâmiyet öncesinde uygulanan bu gelenekler İslâmiyet sonrası Türk devletlerinde de devam ettirilmiş olup Göktürklerde olduğu gibi soylu ve hanedan üyelerinin ölümünden sonra yas alameti olarak uygulanmıştır.²⁶⁹ Atın gömülmesiyle ilgili farklı uygulamalar bulunmaktadır. Fakat bizim konumuz kapsamında olmadığı için bu uygulamalara detaylı şekilde değinmeyeceğiz.

Kahramanın ölümünden sonraki hayatta dahi atından ayrı olamayacağına inanılmış ve bu yüzden ata büyük önem verilmiştir. Her zorluğu atıyla birlikte göğüsleyen kahraman atını kendisinden ayrı görmemektedir. Bu durum edebiyata da yansımıştır. Her kahramanın atının bir ismi vardır. Kök-Türk yazıtlarında Kül Tigin'in atı “Beyaz Tadık-Çur”un ismi de yer almaktadır.²⁷⁰ Köroğlu'nun “Kırat”ı, Başkurt destan

²⁶⁵ Çoruhlu, age., Cilt 2, s.30.

²⁶⁶ Ahmet Yılmaz-Ali Toraman, “Türk Kültüründe At Kuyruğu Bağlama ve Kesme Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler”, History Studies, 12/3, Haziran 2020, s.751-752.

²⁶⁷ Ahmet Yılmaz-Ali Toraman, age., s.751.

²⁶⁸ Yılmaz-Toraman, age., s.752.

²⁶⁹ Yılmaz-Toraman, age., s.753.

²⁷⁰ Caferoğlu, age., s.204.

kahramanlarından olan Ural Batır'ın "Akboz" atı isim verme geleneğine örnek olarak gösterilebilir.

At isimlerinin, kabile ve boyları ayırt etmekte de kullanıldığı görülmektedir. 1'. *Yawdı Erdim = Parlak Erdem 'Parlak atları olan Erdem kabilesi'*. 2. *Kürekçî Çur – Mavi Çur 'Mavi atları olan Çur'un kabilesi'*. 3. *K'abukşm Yul a – 'Ağaç kabuğu renginde atlan olan Yula'nın [bir rütbedir] kabilesi'*. 4. *Suru Kül-bey . = -Boz atları olan Kül-bey'in kabilesi'*. 5 . *K'ara bey . = 'Kara atları olan Bay'ın kabilesi'*. 6. *Boru Tolmaç = Koy u renkli atları olan Dilmaç'ın kabilesi'*- 7. *Yazı Kcapan = [Vazih değildir] Kabari kabilesi*. 8. *Bula Çoban — 'Alaca atları olan Çoban'ın kabilesi'*.²⁷¹ Verilen örnekler, atın göçebe hayata olan etkisini ve bir düzen oluşturmada oynadığı rolü göstermektedir. İslâmiyet öncesi dönemde yapılan bu uygulamalar ve atın kutsallığı İslâmiyet sonrasında da devam etmiştir. İslâmî anlatılarda, Hz. Muhammed'in "Burak" adı verilen katırdan küçük, eşekten büyük şeklinde tasvir edilen bu hayvanın sırtına binerek göğe çıktığı belirtilmiştir.²⁷² Bu durum, ata isim verilmesine ve eski inanışlarda Tanrıya ulaşmada atın kullanılmasına örnek gösterilebilir.

Evçilleştirilip, insan hayatını düzene koyan atın, Türk mitolojisine de yansımaları olmuştur. Türk mitolojisinde at, bilinenin aksine "kanatlı" olarak tasvir edilmiştir. "Tulpar" adı verilen bu kanatlı at ve göl ve denizlerde yaşamaktadır.²⁷³ Beyaz ve kara renkte bir at olan Tulpar, Tanrı tarafından kahramanlara yardımcı olması için gönderilmiştir.²⁷⁴ Proto-Türk döneminden, İslâmiyet sonrasına kadar efsanelerde gök, yer ve su unsurlarıyla ilişkilendirilmiş, gök kökenli atlar, yer ve su kökenli atlar olarak mitolojik at çeşitlerinden bahsedilmiştir.²⁷⁵ Manas Destanı'nda yer alan Tulpar ve Dede Korkut'ta yer alan Beyrek'in atı, Koroğlu'nun Kırat'ı gök unsuruyla ilgili mitolojik atlara örnek gösterilebilir.²⁷⁶

Atın, daha önce bahsettiğimiz Şaman ritüellerinde şamanın ruhunu tanrıya ve ölen kişinin ruhunu ise öteki dünyaya taşıdığına dair bilgilere yer vermiştik. Bu durumda at geçişi sağlamada kullanılan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki durum gök ile ilişkili olduğu için at kanatlı olarak tasvir edilmiştir. Uçma eylemini gerçekleştirdiğine inanılan kanatlı atın çağrıştırdığı anlamlar şu şekilde açıklanabilir: *"Ölümden sonra cennete yükselen asil ruh da atlı bir figür olarak" ortaya çıkar.*

²⁷¹ Caferoğlu, age., s.205.

²⁷² Hançerlioğlu, age., s.343.

²⁷³ Serdar Gürçay, "Mitolojilerde Uçan At Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma", Aydın Türklük Bilgisi Dergisi, Sayı:8, İstanbul 2019, s.48.

²⁷⁴ Karakurt, age., s. 211.

²⁷⁵ Çoruhlu, age., s.33.

²⁷⁶ Gürçay, age., s.41-42.

*Dolayısıyla uçan nesne, kanatlarıyla; kanatlarsa göç veya ölümle çağrışım yaptırır. Kanatlar, cenneti temsil eden sembollerdir.*²⁷⁷

Kanatlı atla ilgili anlatımlar dünya mitolojisinde de karşımıza çıkmaktadır. Yunan mitolojisinde denizlerin hâkimi olan Tanrı Poseidon'un atı yarattığı bilinmektedir.²⁷⁸ Atın deniz tanrısı tarafından yani su unsuru ile yaratıldığına inanılmaktadır. Pegasus da su unsuruyla ilişkilendirilen mitolojik bir canlıdır. Pegasus, annesi Medusa'nın öldürülmesiyle dünyaya gelmiştir. Efsanelerde Persus'un, Argon şehrini kurtarmaya Pegasus ile uçarak gidip şehri kurtardığı anlatılmaktadır.²⁷⁹

Yunan mitolojisinde yarı insan yarı at olarak tasvir edilen mitolojik canlılar da yer almaktadır. Kentauros adındaki bu canlılar İksion adında bir kral ve buluttan dünyaya gelirler. Mitolojide kötü yaratıklar olarak bahsedilen Kentaurosların Heraklesin ile savaştığı anlatılmaktadır.²⁸⁰

Pers mitolojisinde ise insan suratı olan uçan at figürleri görülmektedir. Hint-Budist geleneğinde ise “Bulut” isminde kanatlı at yer almaktadır.

Arap kültüründe ise atın güney rüzgârından yaratıldığı ve Arap toplumuna gönderildiğine inanılmaktadır.²⁸¹ “Burak” adı verilen kanatlı at ise Allah'ın elçisini huzura çıkarmada görevli bir attır.²⁸²

Çin mitolojisinde “Qilin” adı verilen uçan at, kötülere cezalandırdığına inanılan mitolojik bir canlıdır.²⁸³

Başkurt Türklerinde de at ile ilgili inanışlar oldukça geniş yer tutmaktadır. Atlara tapınma Başkurt inanışları arasında yer almaktadır. İbn Fadlan Başkurtların on iki tanrıya tapındıklarını ve bunlardan birisinin de at olduğunu aktarmıştır. At ile gömülme geleneği Başkurtlarda da hâkim olmuş bir gelenektir. Atın kötü ruhları kovduğuna inanmaktadırlar ve bu yüzden evlerinde kötü ruh olduğunu düşündüklerinde atı evlerinin içinde gezdirmektedirler. Ata ait her araç gereci kutsal olarak nitelendirmişlerdir. At gemlerini, nallarını uğur getirmesi ve koruması için evlerine asmaktadır.

Anlatılarda kahramanı korumak için çeşitli şekillere girebildiğine ve kahramanı tehlikeden kurtardığına değinilmektedir. Kurtarıcı olarak görülen at bazı masallarda hayvan ata olarak görülmüştür.

²⁷⁷ Gürçay, age., s.42.

²⁷⁸ Gezgin, age., s.29.

²⁷⁹ Gürçay, age., s.44.

²⁸⁰ Gezgin, age., s.30.

²⁸¹ Çoruhlu, age., s.44.

²⁸² Gürçay, age., s.45.

²⁸³ Gürçay, age., s.46.

Türk mitolojisinde yer alan Tulpar Başkurt folklorunda da önemli bir yere sahiptir. Başkurtlar inanışlarına göre Tulpar'ın kanatlarını kimsenin görememektedir. Yalnızca karanlıkta ve zorlu yerlerde Tulpar kanatlarını açmaktadır. Ayrıca Başkurt mitolojisine göre at totem unsuru, hayvan-ata, koruyucu, kurtarıcı ve yardım eden bir canlıdır. Başkurt inançlarına göre ise, atın sadece kendisi değil kılı, derisi, sütü hatta eyeri bile gizemlidir.²⁸⁴

Destan ve masallarda kahraman, kendi yolculuğu ve mücadelesi sırasında atından uzun süre uzak kalacaksa yelesinden üç adet kıl alır. Atına ihtiyaç duyduğu zaman bu kılları yakar ve at hemen kahramanın yanına gelir.²⁸⁵ Bu durumu, incelediğimiz destanlar arasında yer alan Ural Batır destanında görmekteyiz.

*...Bir kara ormanın ortasına varınca Akboz, durmuş. Ural, ne oldu ki deyip yere atlayıp indi. O zaman Akboz, dile gelip: "Biz şimdi Tirihiv yolunu kapatıp yatan dokuz başlı dev perisi yanına geldik. Senin onunla savaşman gerekir. Yelemden üç tane kılımı al. Gerek olursam, onları yakarsın da ben gelir yetişirim" demiş.*²⁸⁶ Destanda yer alan bu bölümde, atın Ural Batır'ın kurtarıcısı ve kılavuzu olarak yer aldığı görülmektedir.

Verilen destan örneğinin benzeri Başkurt destanı "Alpamişa" adlı destanda da görülmektedir.

Kızların gönlü olsun diye, yine bir kez nağme çaldı da, Alpamişa atın üç kılını birleştirip düğümleyip yakıverdi. Kıl kokusu burnuna gelir gelmez, Boz tolpar coşarak bir kişnedi. Sonra sarayın içine sığmayıp yeri tırmalayıp, toprak kopartıp sıçramaya başladı. Hem kişner, hem yeri tırmıkıyor, hem de sıçramış, zavallı, ayağındaki bağları, başındaki dizginleri kopartıp bitirdi. Saray nöbetçileri:

*-Bu ata ne oldu acaba? diye atın durduğu ahır açıp bakmaya karar verdiler. Ahır kapısını açmaları ile Boz tolpar nöbetçileri yere serip, çıkıp kaçması bir oldu. Kişneye kişneye bir döndü de Alpamişa'nın esir yattığı zindana yakın gelip, kuşun deldiği delikten aşağıya kuyruğunu salladı. Alpamişa Boz tolparın kuyruğuna tutunup kurtuldu da, ona atlanıp iline doğru koşturdu.*²⁸⁷

At, Tatar Türklerinin anlatılarında da kahramanın en yakın dostu ve yardımcısı olduğuna değinilmektedir. Bundan dolayı atın seçimi çok önemlidir. Destanlarda kahraman, atını seçerken güçlü ve kendine yaraşır olmasına önem vermektedir.

²⁸⁴ F. Hisamitdinova, age., s. 22.

²⁸⁵ Segitov, age., s.125-127.

²⁸⁶ Ahmet Suleymanov vd., Başkurt Destanları, Cilt:1, TDK Yayınları, Ankara, 2014, s.150-151.

²⁸⁷ Suleymanov vd., age., s.349-350.

...-Yiğitlerim, hepiniz sürünün yanına gidin, sırayla dizginlerinizi şaklatın, bu şaklatma sırasında hangi at baksa, onu kendinize alın, cılız at da baksa bu çok cılız deyip almamazlık yapmayın, dedi.²⁸⁸

İncelediğimiz Tatar destanları arasında yer alan “Zayatülek ile Susılı” destanında kahraman babasının isteği üzerine at sürüleri içerisinde atını kendisi seçmektedir. Ayrıca aynı destanda içerisinde su atları da yer almaktadır. Destanda yer alan su atları kahramana hizmet etmek için görevlendirilip yeryüzüne çıkmaktadırlar.²⁸⁹

Tatar-Başkurt destanlarında atın kahramanla konuşması ve sezdiği tehlikeleri kahramana önceden bildirmesi, zor durumda kaldığı zaman nasıl kurtulacağı hakkında kahramana yol göstermesi, bilmediği yerlere gidecek olan kahramana kılavuz olması gibi olağanüstülükler destanlarda yer alan atların tipik özellikleri arasında yer almaktadır. Bu özellikleri Tatar destanı “Altayın Sayın Söme” destanından alınan örnekte görmek mümkündür.

Çocuk:

-Ey atım, acıktın mı? Yoruldun mu?

Yiğite söyledi at:

-Yok, yiğide, acıkmadım, yorulmadım.

Yiğit:

-Ne biliyorsun:

-At söylüyor:

-Baban ile annen seni öldürmeye çalışıyor, dedi. Onlar baş köşeye çukur kazmışlar, onun üstüne süslü minder koymuşlar. Ona oturma yiğit, oturursan ölürsün.²⁹⁰

Benzeri bir örnek Başkurt destanı “Zayatülek ile Hıvhlıv” destanında da bulunmaktadır.

...Fakat onların art niyetleri olmamış. Kök Tulpar dile gelip Zayatülek’e:

“Ağabeylerin bu gece seni öldürmeyi düşünüyorlar. Gece olunca ben çadırın arkasına gelirim. İki kaburgama kamçıyla birer defa vurursun da gözden kayboluruz diye tembihlemiş.”²⁹¹

“Zayatülek ile Hıvhlıv”, “Ural Batır” ve “Alpamışa” destanlarında yer alan atların ak(beyaz), kök(gök), boz renklerle tasvir edilmesi daha sonraki bölümde detaylı

²⁸⁸ Fatih Urmançı, “Tatar Destanları 1”, TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.113.

²⁸⁹ Çetin Yıldız, age., s.179.

²⁹⁰ Urmançı, age., s.175.

²⁹¹ Suleymanov vd., age., Cilt:1, s.318.

şekilde bahsedeceğimiz renk sembolizmiyle ilgilidir. Taşıdıkları anlamlarda renklerinin temsil ettiği anlamlara dayanmaktadır. Kök Tulpar'ın haberci özelliği tanrısallık ifade ederken, Akbozat'ın ak rengi iyiliği ifade etmektedir.

Tatar destanı, “Alıpmemşen” adlı destanda at kılavuz işlevinde yer almaktadır.

-Benim bir yerde Alıpmemşen isimli ağabeyim var mı? der.

Şimdi babası annesi söyleyivermişler.

-Şurada, zindanda yatar o ağan, demişler.

-Ben onu kurtarmaya gideyim.

-Babası:

-şu ahırda Tilkören denen at var, onu al, gel.

Atı alıp çıkmış, eğerlemiş. Ağabeyini kurtarmak için buna binip gitmek ister. Üstüne binip oturur. At hiç kılmıdıyor. Allah'ın emriyle hayvan dile gelir.

-Yiğit, gideceğin yer uzak. Ben koştuğum zaman üstümde oturabilir misin? Vur kamçınla, etimi kesip, kemiğime ulaşsın, ben o zaman koşarım. Üstümde oturabilir misin? der Tilkören.

*İrnek Alp atın üstüne binip vurmuş, etinden kesip kemiğine ulaşmış. At o anda koşmuş.*²⁹²

“Alıpmemşen” destanında at kahramana canını yakacak şekilde vurursa koşacağını söylemektedir. Aynı örneğe Çuvaşlara ait “Uslati Batur” hikâyesinde de rastlamaktayız.

...Uslati, Rüzgâr Kanat'a:

*-Senin için iyi iş, kendi halkımızı kurtarmaktır. Onu kurtarayım dersen, Aslati uyanmadan önce dünyanın kapısına kilit vurman gerek. O zaman Aslati yere inemez, Çuvaş'ı yok edemez. Üç güne kadar kapıyı sürgüleyemezsen buraya kötü zaman gelir, Çuvaş'ı yok eder. İlk gün dünya kapısına sürgü vurma günüdür. Bana kamçıyla derimi yaracak şekilde vur. Diğer sefer kalbimin dibine ulaşınca kadar vur. Üçüncüsünde beynime ulaşınca kadar vur, der.*²⁹³

Ata isim verme geleneği Tatar-Başkurt destanlarında ve Çuvaş alp hikâyesinde de karşımıza çıkmaktadır. Örneğin; Ural Batır'ın atı Akbozat, Yirtöşlük'ün atı Çalkoyruk, Tülek'in atı Akbüzçe ve Uslati'nin Rüzgâr Kanat'ı ismi olan ve kahramanla konuşabilen atlar arasında gösterilmektedir.

²⁹² Urmançı, age., s.217.

²⁹³ Ersoy, age., s.123.

Atın çok uzun mesafeleri göz açıp kapayıncaya kadar aşması, hatta kahramanı yeryüzünden, yeraltına geçirmesi ya da gökyüzüne çıkarması atın kutsal ve olağanüstü güçlere sahip olduğunu göstermektedir. Başkurlara ait “Koblan Batır” destanında atın mesafeleri hızlıca aştığı anlatılmaktadır.

*...Böyle il-yurt, akraba-dostlarla vedalaşıp kırk bin askerin başında Koblan, savaşa gitmiş. Bindiği tulparı yel gibi esip, nice yerler geçip, askerlerinden on iki gün önce düşman önüne varıp dayanmış. Doru atın tulparlığı burada bilinmiş.*²⁹⁴

Başkurt destanları arasında yer alan, “Cengizname” destanında ise yine atın hızlılığından bahsedilmektedir.

*...Ovada bir geyik hayvanını gördüler. Kovaladılar. Böryen Bey’in bir koşu atı vardı. Hızlılığı öyleydi ki: geyiğe yetişip boynuzundan(1,2: boynundan) yakalar idi.*²⁹⁵

Atın kahramanı göğe çıkarması ise “Altayın Sayın Süme” destanında yer almaktadır.

...Orada yattıktan sonra Börükçi’nin yedi akbüz atı su içmeye kuyuya geldi, koklayıp içmedi. Akbüz atlar:

-Burada Atlayın Sayın Süme’nin kokusu var.

Onlar ürküp göğe uçtu. Arık Ciren at sahibine:

-Çabuk hemen bin bana! O gökte duran buluta vardırmayayım! Eğer yetişemezsem iki kanadım kırılsın.

*Altayın Sayın Süme kalkıp ata bindi. Arık Ciren at göğe uçtu. Yedi Akbüz atı ak buluta vardırmadı, arkasından kovalayıp yetişti.*²⁹⁶

Türk kültürü ve mitolojisi, Tatar-Başkurt folkloru ve dünya mitolojisinde ata yüklenen anlamlar birbiriyle benzerlik göstermektedir. Atın sosyal hayatta kazandığı önem anlatılarda da yerini bulmuştur. Tanrıya sunulan kurbanlar arasında yer alması, at ile ilgili inanışlar ve mitlerdeki yeri ata olumlu bir anlam yüklenmesini sağlamıştır.

4.2. DEVE

Evcilleştirilen diğer hayvanlar gibi deve de insan hayatında önemli bir yere sahiptir. İnsanlık için önemli bir ulaşım aracı olmasının yanı sıra kültürlerin, ticaretin gelişmesine büyük katkı sağlamıştır.

Deve kelimesi, Eski Türkçe *teve- tevey* sözcüğünden gelmekte olup bu sözcüklerin ise Moğolca “*temegen*”den geldiği düşünülmektedir.²⁹⁷ Tatar- Başkurt

²⁹⁴ Suleymanov vd., age., Cilt:4, s.60.

²⁹⁵ Suleymanov vd., age., Cilt:3, s.97.

²⁹⁶ Urmançı, age., s.181.

Türkçesinde *döyâ* şeklinde kullanılan kelime Harezmi, Çağatay, Kıpçak gibi Türkçenin diğer kollarında günümüz Türkçesindeki kullanımına yakın bir isim olan “teve” şeklinde geçtiği bilinmektedir.²⁹⁸

Devenin evcilleştirme tarihi M.Ö. 3 bin yılına dayanmaktadır. Deve türleri arasında yer alan tek hörgüçlü Arabistan devesi ve çift hörgüçlü Asya devesinin bu tarihte evcilleştirildiği bilinmektedir. Bu iki deve türünün göçebe bozkır insanı tarafından evcilleştirildiği edinilen bilgiler arasında yer almaktadır. Deve kullanımının yaygınlaşması M.Ö. Asur İmparatorluğu’nun askerî amaca hizmet etmesi için deveyi kullanmasıyla hız kazanmıştır. İki türün kullanım alanları birbirinden farklı olmuştur. Bunlardan ilki olan iki hörgüçlü Asya devesinin yük taşıma faaliyetleri için kullanıldığı, tek hörgüçlü Arabistan devesinin ise binicilik için kullanıldığı bilinmektedir. Devenin anatomik yapısı gereği yük taşıyabilme kapasitesinin fazla olması ve susuzluk faktörüne karşı uzun yolculuklar için elverişli olması ulaşım ve ticari faaliyetlerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.²⁹⁹

Deve, İslâmiyet öncesi dönemde alplik sembolü olarak nitelendirilmiş ve buğra denilen erkek deve ongun olarak görülmüştür. Ayrıca Şaman tasavvurlar deveyi, savaş ilahı Kızagan Tengere ile bağdaştırarak onun bir sembolü olarak nitelendirmişlerdir.³⁰⁰ Buradan anlaşılıyor ki deve, güç ve kahramanlığı sembolize eden hayvanlar arasında yer almaktadır. İslâmiyet öncesinde görülen bu durum İslâmiyet sonrasında da devam etmiştir. Erkek deve ismi olan buğra hanlık ve hükümdarlık için kullanılan isimler arasında yer almış ve Kaşgarlı Mahmud eserinde “Bogra Han” kelimesinin “Bogra” dan geldiğini belirtmiştir.

Deve, evcilleştirilmesinden bu yana sosyal hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olmuştur. İnsan için gerekli olan temel ihtiyaçların karşılanmasında ve daha sonra gelişen sosyal hayatta ticari faaliyetlerde önemli bir rol üstlenmiştir. Eski Türklerden Osmanlı’ya kadar Türkler, deve yetiştiriciliği konusunda önde gelen isimlerden olmuştur. Yerleşik hayata geçmeden önce konar-göçer toplum yapısına sahip olmaları ve bu göçleri develerle yapmaları ticari faaliyetlerin temelini oluşturmuştur.³⁰¹ Gelişen ticari faaliyetler devenin önemi daha çok arttırmış ve ticarete kalıcı hale getirmiştir. *Deve tasvirleri ticaretin simgesi olan sikkeler üzerinde de yer almaktadırlar. Roma*

²⁹⁷ <http://www.lugatim.com/s/deve> (Erişim Tarihi: 25.07.2021).

²⁹⁸ Besli, age., s.226.

²⁹⁹ Baskıcı, age., s.86-87.

³⁰⁰ Çoruhlu, age., s.131.

³⁰¹ Arif Sarı, “Osmanlı Kara Taşımacılığında Deve ve Türkmen Deveciler”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı:1, 2019, s.305-306.

*imparatoru Trajan döneminde (MS.98-117) Arabia Decapolis ve Bostra'da basılan sikkelerin arka yüzlerinde deve tasvirine rastlamaktayız*³⁰²

Şekil: 4.2.1: Arabia Decapolis ve Bostra'da basılan deve figürlü sikkeler

İslâmiyet'le birlikte dinî yönden kuvvetli anlamlar yüklenerek halkın inanışlarında ve edebi eserlerde yerini almıştır. Halk inanışlarında ve totemizm unsuru olarak görüldüğü bazı mitolojik motiflerdeki yerini şu şekilde örneklendirilebiliriz: “Oysul Ata”nın develeri koruduğuna, deve sütünün şifalı olduğuna inanılması, yemekten sonra yapılan dualarda deveye de yer verilmesi, düğünlerde çeyiz miktarının deve sayısı ile belirlenmesi gibi unsurlar devenin önemini göstermektedir.³⁰³ Deve, Kuran-ı Kerim'de ve Hz. Muhammed'in mucizelerinde, gündelik hayatında ve savaşlarında da önemli bir yer tutmaktadır. Gaşiye suresi 17. Ayette devenin yaratılışına dikkat çekilmek istenmiştir.³⁰⁴

Türk Kültüründe gelenek haline gelen ve ata sporu olarak bilinen deve güreşi önemli bir yere sahiptir. Eski Çin kaynaklarında da deve güreşinin ibadet amaçlı toplanmalarda yapıldığı görülmektedir.³⁰⁵ Türk kültüründe deve güreşlerinin 4.000 yıllık bir geçmişe sahip olduğu bilinmektedir.³⁰⁶ Dede Korkut Hikâyeleri'nde Bayındır Han'ın boğası ile erkek devenin güreşmesi bir güç gösterisidir. Sosyal hayattan edebi eserlere yansıyan bu durum devenin kültürde edindiği yeri ve önemi göstermektedir. İncelediğimiz Başkurt kahramanlık destanlarından biri olan “İlevkey, Keyle ve Batırlar” destanında kahramanın ölümünden sonra beyaz devesinin sırtına yatırılıp, deve nerede durup çökerse oraya gömülmek istemesi deve ve kahraman arasındaki bağlılığı

³⁰² Hacer Çoruh, “Develerin Antik Dönem Kültür Tarihine Yansımaları”, I. Uluslararası Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu”, I. Cilt, Sosyal Bilimler, İzmir, 2016, s.36.

³⁰³ Ögel, age., Cilt II, s:681-683.

³⁰⁴ Çoruh, age., s. 37.

³⁰⁵ Çoruhlu, age., s.132.

³⁰⁶ Metin Ekici, “Türklerde Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri”, I. Uluslararası Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu”, I. Cilt, Sosyal Bilimler, İzmir, 2016, s.11.

ve hayvana verilen önemi göstermektedir. Ayrıca yine Başkurt destanlarından olan “Tülle Membet” destanında deve sayesinde kahramanın ailesinin düşmanlardan uzaklaşıp, kurtulması deveye duyulan güveni göstermektedir.

...Membet: “Ey abla, bağırma, vururum!” diye, ok ve yayını ablasının göğsüne dayayıp durur. Can aziz(ablası), ölmeye razı olmaz, gözünü büyükçe açıp yatmaktadır. Hanımı ve çocuklarını develere bindirip, “Bu yıldıza doğru bakarak ilerleyiniz!” diye, önceki ar çukur tarafına gönderir.³⁰⁷

4.3. ÖKÜZ, BOĞA VE İNEK

Öküz, evcilleştirilmesiyle birlikte insanların besin, ulaşım gibi temel ihtiyaçlarını karşılayan hayvanlardan birisi olmuştur. Gücünden istifade edilerek tarımsal faaliyetlerin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Öküz, eski Türkçede “ud”, “uz”, “uy” (uj) şekilleriyle kullanılmıştır.³⁰⁸ Boğa, Eski Türkçede bûka şeklinde, inek ise iñäk şeklinde yer almaktadır.³⁰⁹

İslâmiyet öncesinde Türklerde boğa ve inek cinsinden hayvanlar ruhun sembolü olarak görülmüş ve ongun sayılmışlardır. Aynı zamanda türeme sembolü olarak görülen bu canlılar, hayvan ata olarak nitelendirilmiştir. Türklerde İslâmiyet’ten önce boğa ve öküzün alplık sembolü sayıldığı ve gücün, yiğitliğin timsali olduğu bilinmektedir.³¹⁰ Güçle ilişkilendirilen bu hayvanlardan boğa ise tanrılara atfedilen hayvanlar arasında yer almıştır. Mezopotamya ve Yakındoğu’da boğa figürü oldukça sık karşılaşılan figürler arasında yer almaktadır. Yapılan betimlemelerde tanrı ve tanrıçaların başlıklarında boynuz figürü görülmektedir. Boğanın Babil’de fırtına tanrısı olan Adad-İşkur’u simgelediği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra boğanın güneş tanrısı Şamaş’ın koruyucusu ve boğa-adam figürünün Şamaş’ın tahtını taşıdığı bilinmektedir.³¹¹

³⁰⁷ Suleymanov vd., age., Cilt:3, s.399.

³⁰⁸ Çoruhlu, age., s.113.

³⁰⁹ Gülensoy, age., s. 154-436.

³¹⁰ Çoruhlu, age., s.113.

³¹¹ Gezgin, age., s.53-54.

Şekil 4.3.1: Boğa-Adam Figürü³¹²

Öküz, boğa gibi hayvanlar devlet sembolü olarak görülen canlılar arasında yer almaktadır. Yak öküzü veya Kotuz denilen boğanın kuyruğu tuğ olarak kullanıldığı bilinmektedir. Chou boylarında görülen bu tuğ, Göktürk ve Uygurlarda yer almıştır. Hükümdar ve devlet sembolü olarak görülen bu canlılar, gök unsuruyla da ilişkilendirilmektedir.

Gök kavramıyla adlandırılmaları hayvan ata ve ongun olarak kabul edilmeleriyle alakalıdır.³¹³ İncelediğimiz destanda öküzün “Gök Öküz” şeklinde yer alması bu hususla ilgilidir. Bununla birlikte öküz yer unsuruyla da ilişkilendirilmiş, matem merasimlerinde öküz, koç gibi hayvanlar gömülerek kurban edilmiştir.³¹⁴ Gök renginin yanı sıra boz renkle betimlenen inek de Şamanist Yakutlarda kutsal ataların arasında yer almıştır. Ayrıca Cye-Gu’larda inek, türeme veya ata sembolü olarak görülmüştür.³¹⁵

Öküz, alplık ve devlet sembolü olmasının yanı sıra ölümün de sembolü olarak görülmüştür. Şamanist Türklerde yeraltı tanrısı Erlik, kara bir öküz üzerine binmiş olarak tasvir edilmiştir.³¹⁶

Öküz, diğer milletlerin mitolojisinde de sembolik bir canlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Hint mitolojisinde dünyayı öküzün taşıdığına inanılmaktadır.³¹⁷ *Eski İran mitolojisinde de boğa ya da öküz iyi ve kötü yönlerle sahiptir. Ahriman’ın yarattığı ilk insan ve ağacın yanında bir de öküz vardı. Ancak bu tanrı ya da Ahuramazda bereketin (dogma ve üreme) simgesi olan bu boğayı öldürürken de tasavvur edilmiştir.*³¹⁸

³¹² Gezgin, age., s. 55.

³¹³ Çoruhlu, age., s.116.

³¹⁴ Çoruhlu, age., s.116.

³¹⁵ Çoruhlu, age., s.113.

³¹⁶ Çoruhlu, age., s.119.

³¹⁷ Çoruhlu, age., s.122.

³¹⁸ Yaşar Çoruhlu, “Türk Mitolojisinin Ana Hatları”, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2002, s.145.

İncelenen ve Başkurlara ait olan ‘‘Miney Batır ile Şölgen Padişah’’ destanında ise öküzin şıfacı işlevinde yer aldığı görölmektedir.

...İzini sürerek gelip, bir yerde Ak İdil'i geçip, çalılık içinden dağa çıkan yerde Gök öküzün yeri tırmıklayıp, boynuzuyla kazdığı yeri gördü. Öküzin kazdığı yerden pınar suyu toprağı delip çıkış, çingirdayıp akıyordu. Miney Boz aygırını sulayıp, kendisi de elini yüzünü yıkayıp, susamış boğazını ıslatmıştı, tenine güç kuvvet girmiş gibi oldu.³¹⁹

Gök öküzün kazdığı yerden kahramanın su içmesi ve kuvvetlenmesi şıfa özelliğı taşımaktadır. Hatta kahramanın bu sudan şıfa bulması tanrısallık özelliğı de taşımaktadır. Şıfa veren gücün tanrı olması ve burada bu özelliğı üstlenen canlının öküz olması bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir.

Yine incelenen destanlar arasında bulunan Başkurlara ait ‘‘Konur Boğa’’ destanında kahramanın eşine çeyiz olarak verilen boğa ve sığırın kaybolması sonucu yaşananlar konu edilmektedir.

... Günlerden bir gün sığır sağıp otururken Kolanses'in kız kardeşinin yanlışlıkla sütü sallayıp döktüğünü sığır görüp kalmış. Sığırı emdirip yeniden sağmaya otursa sığır sağılmamış sütünü buzağısına bırakmış. Kolanses'in kız kardeşi bunu anasına söyleyince anası akıl sahiplerine danışıp sığırı kızdırırsak geri Kolanses'in yanına dönüp gitmez mi ki deyip düşünmüşler.

Sığır döner dönmez sütünü sağıp yere dökmüşler onunla da kalmayıp üstüne koymuşlar. Sığır öfkelenidikçe öfkelenmiş. Gittikçe hiç süt vermemeye başlamış. Süt vermeyince sığır kaçıp gider diye beklemişler, sığır kaçmamış. Olmazsa, erkeğine bir iş yapıp beklemek gerek, ikisinin de öfkesine gelsek birlikte kaçmazlar mı ki diye düşünmüşler.³²⁰

Bu örnekte İslâmiyet öncesi Türk kültüründe kutsal olarak nitelendirilen sığırın sütünün dökülmesi hayvan tarafından saygısızlık olarak nitelendirilmektedir. Bunun nedeni ise sığırın ve sütün bereket sembolü olarak görölmesidir. Bugün Anadolu kültüründe hâlâ süt bereket sembolü olarak nitelendirilmektedir. Bozulan sütü dökmek yerine yeniden değerlendirmek de bu anlayışa dayanmaktadır.

Günlerden bir gün erkeğini yıkıp kesmeye çabalayıp korkutmuşlar. Erkeğı bunu görünce bağlarını koparıp yığıp kaçmış da o gün onlar kaybolmuşlar. Kolanses'in

³¹⁹ Suleymanov vd., age., Cilt:1, s.278.

³²⁰ Suleymanov vd., age., s.291.

anası, hemencecik adam toparlatıp kunır boğa ile sığırın yoluna, ardına düşüp onları izleyende bir dağ yüzündeki kumlukta sığır toynağı izine rastlamışlar.

...Bunlar bir hafta, on gün, bir ay gidip hiç bir suya göle uğramadan, Kolanseslerin yaylasına varıp çıkmışlar. Kolansesler analarını gökten düşmüş gibi edip karşılamışlar. Kunır sığırla boğanın bütün hizmetini söyleyip geçmişler, misafirliğe varmak için yol bulamadan şaşıp kaldıklarını söylemişler. Yiğit de kendisinin ancak Yanbay'ın uğurlamasıyla dönebildiğini bildirmiş.

Kolanses sevincinden boğasıyla sığırının kulaklarına gümüş küpe takıp hürmetlemiş. Anası, Kolanseslere aylarca konuk olduktan sonra kızıyla güveyini kendisine konukluğa alıp dönüp gitmiş. Sadece iki yaylada değil, bütün Ural'da kunır boğanın şöhreti yayılmış. Bütün uruğa birbirine karışıp yürümeye bunların yolu yol olmuş. Bundan sonra bütün yaylada doğan kunır sığır yavrularını onların yavrusudur diyerek kadirlemişler. Kunır sığırın sütü ilaçtır diye kabul etmişler.³²¹

Verilen destan örneğinde ise boğa ve sığıra verilen önem belirtilmektedir. Boğa ve sığırın kutsal sayılmaları, sütün ilaç olarak nitelendirilmesi süte yüklenen şifa unsurunu belirtmektedir. Sütten şifa bulma meselesi günümüz kültüründe de hâlâ devam etmektedir.

4.3.1. Tatar-Başkurt ve Çuvaş Destanlarında Yer Alan Hayvanların Renk Yönünden Değerlendirilmesi

Renkler, tarihsel süreçte her kültür için simgesel anlamlar içermiştir.³²² İnsanlar, çevresinde bulunan nesneleri, canlıları, bitkileri nitelendirmesinde renklere ihtiyaç duymuştur. Toplumların dinî inançlarında ve kültürlerinde renk sembolizmi önemli bir yere sahiptir. Özellikle din olgusu içerisinde renklere sıkça rastlanmaktadır. Günümüzde de dinî inanç sistemlerinde bu olgu hâlâ devam etmektedir. Satanizmde “Siyah Kurban”, Hristiyanlıkta “Siyah Hristiyanlar”, “Beyaz Kiliseler”, “Siyah Kiliseler” ve Müslümanlıkta “Siyah Müslümanlar” vb. kavramların modern dünyada halen kullanıldığına tanık olunmaktadır.³²³

Türklerin İslâmiyet öncesi inanışlarından biri olan Şamanizmde de renk sembolizmini görmek mümkündür. Şamanların ak ve kara şaman olarak ikiye ayrıldığı,

³²¹ Suleymanov vd., age., S.291-292.

³²² Derya Özcan, “Uygur Halk Destanlarında Bir Simge Olarak Renkler: Aklık, Karalık”, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2014, Sayı: 4, s.89.

³²³ Kadir Albayrak, “Millî Dinlerde Renk Fenomeni”, Çukurova Dergisi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:8, s.2.

ak ve kara renge sahip şamanların yaptığı dinî törenler ve hizmet ettikleri tanrılar da bu iki renge göre değişiklik göstermektedir.³²⁴

*Birçok İslam ve Türk devletlerinde renkler, politik ve toplumsal bir temsil unsuru olarak kullanılmıştır. Türk-İslam geleneği irdelendiğinde renkler, çoğu zaman keyfi ve rastgele kullanılmamış, bilhassa devletin ile toplumun aidiyet duygusunu yansıtan bir sembol unsuru olarak kullanılmış ve din-kültür senteziyle zenginleşerek devamlılık sağlamışlardır.*³²⁵

*Türkler tarihlerinin ilk dönemlerinden itibaren beş rengi çok önemli görmüşler, yönleri bu renklerle ifade etmişler ve merkez; sarı, doğu; yeşil, batı; ak, güney; kırmızı (kızıl, al), kuzey; kara renklerle gösterilmiştir.*³²⁶ Verilen bu bilgi, bugün Karadeniz isminin de kökenini açıklar niteliktedir. Benzer bir kullanım Çin kaynaklarında da yer almaktadır. *Çin topraklarındaki maden yatakları, yer şekilleri ve bitki örtüsü, yönlerin hangi renklerle ifade edileceği konusunda belirleyici etmenler olmuştur. Doğu ormanın temsili olan mavimsi yeşil renkle temsil edilirken, elementi tahtadır. Batıda mâdeni veya demiri simgeleyen beyaz renk kullanılmaktadır. Kuzeyin belirleyici elementi sudur ve rengi siyahtır. Güney ateşe renk veren kırmızının, merkez ise toprağa işaret eden sarının rengindedir.*³²⁷

Türk kültüründe, dinî inanışlarda ve toplumsal düzende renklerin sıkça kullanıldığı görülmektedir. Renk kullanımının oldukça fazla olduğu bir diğer alan ise anlatılardır. Renklerin anlatılarda kullanılma amacı ise okuyucunun veya dinleyicinin gözünde anlatılan hikâyeyi gerçekçi kılmak ve olayları kişinin zihninde canlandırmaktır.³²⁸

Bu düşünceden yola çıkarak, aşağıda incelenen destanlarda tespit edilmiş olan renkler ve destanlardaki kullanımı yer verilmektedir.

4.3.2. Beyaz(Ak)

Renklerin kültürler ve inanışlar üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Örneğin; Şamanist inanışta ak (beyaz) rengin Ülgen’le ilişkilendirilerek ululuk, güçlülük ve adalet anlamları kazandığı bilinmektedir. Türk kültüründe ise ak rengin tecrübe, saygı, ululuk anlamları içerdiği ve bu özelliklere sahip kişilere hitap edilirken ak kelimesi

³²⁴ Derya Özcan, age., s.90.

³²⁵ Yıldız, age.,s.38.

³²⁶ Kadir Albayrak, age., s.6.

³²⁷ Behiç Efe Tekin, “Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi’nde Renkler”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa,2018, s.48.

³²⁸ Derya Özcan, age., s. 90.

kullanılmaktadır.³²⁹ İslâmiyet öncesi yağ törenlerinde de beyaz rengin matem rengi olarak kullanıldığı bilinmektedir. Türkler İslâmiyet'e girdikçe matem rengi değişmiş, beyazın yerini siyah renk almıştır.³³⁰ Beyaz renk saflığın, bilgeliğin yanı sıra coğrafi açıdan da Türk kültüründe önemli bir renk olmuştur. *Türk kozmolojisinde batı yönünün simgesi beyazdı. Bu yöne bağlı olan adlandırmalar da beyazla yapılabiliyordu; örneğin Altın Ordu Hanlığının doğu bölümü Gök-Orda olarak anılıyorken batı kanadına Ak-Orda deniliyordu. Türklerde esas yön olan Batı'nın ak ile simgelenmiş olması ile bu rengin Türk kültüründeki tüm olumlu durumları ifade etmek için tercih edildiğinin gözlemlenmesi, ilginç bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında evrensel düzeyde de bahsedilebilecek bu tercih Türk kültüründe çok kuvvetli vurguları bulunmaktadır. Zaten ak renk, diğer tüm renklerin anası olarak açıklanmaktadır. Bu sebeple diğer tüm renkler beyazdan türemiştir. Bu nedenle diğer tüm renkler arasında beyaza atfedilen kıymet beyazın kullanım alanı genişletmiştir.*³³¹ Yön mefhumunu ifade etmek için sadece renkler değil renklerle birlikte hayvan isimleri de kullanılmıştır. *"Eski Türkler, dört yönü dört renkle sembolleştirirken, yönlerin her biri birer sembolik bir hayvan tarafından temsil edilmiştir. Doğu yönlerini mavi koyun, Batı istikametini beyaz (ak) köpek, Güney'i kırmızı (al) çaylak ve Kuzey'i siyah (kara) yaban domuzu temsil etmektedir.*³³² Birçok kültürde beyaz renk, iyilik ve saflık kavramları ile sembolize edilmiş ve bu kavramları içerisinde barındıran unsurları ifade etmekte kullanılmıştır.

İncelenen destan örneklerinde hayvanları nitelendirmede kullanılan beyaz rengin kullanıldığı hayvana olumlu anlamlar yüklediği görülmektedir. Daha önce örneğini verdiğimiz "Miney Batır ile Şülgen Padişah" destanında kartal beyaz omuzlu olarak tasvir edilmekte ve bu beyaz omuzlu kartal sayesinde kurtarmış olduğu kızların nerede olduğunu öğrenmektedir.

*...Miney Batır dönüp, kurtardığı kızları bıraktığı dağ deliğine tekrardan gelip baktığında, yedi kızın hiçbiri yoktu. Miney: "Of !" diye yukarıya göz atmıştı, hemen o anda gökyüzünde beyaz omuzlu kartalı gördü, ona ok fırlattı. Kartal pat diye vurulmuş gibi oldu. Miney'in önüne ufak bir kayın kabuğu düşüverdi. Kayın kabuğu üzerine: "Biz İrendek civarındaki Yayık ortasındaki taştayız." Yazılmıştı.*³³³

³²⁹ Abdurrahim Yıldız, "Kültürel Bir Gösterge Olarak Renk Sembolizmi ve Beyaz'ın Kültürel İşlevleri", Türk Ekini Dergisi, Sayı:6, 2020, s.47.

³³⁰ Behiç Efe Tekin, age., s.77.

³³¹ Abdurrahim Yıldız, "Kültürel Bir Gösterge Olarak Renk Sembolizmi ve Beyaz'ın Kültürel İşlevleri", Türk Ekini Dergisi, 2020, Sayı: 6, s.42.

³³² Yıldız, age., s.42.

³³³ Ahmet Suleymanov vd., age., s.277.

Beyaz rengin destanlarda en çok at tasvirlerinde kullanıldığı görülmektedir. *Orhun Abidelerinden itibaren Türk kültürüne kaynaklık etmiş eserlerden öğrenebildiğimiz kadarıyla at donuyla ilgili kırktan fazla don ismi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, boz, ak boz, temir boz, akaça, çal, çapar, kızsığı, kökiş, kuba, sıçan küli, yegren, az yağız, kara yağızdır. Orhun Abidelerinden itibaren Türk kültürüne kaynaklık etmiş eserlerden öğrenebildiğimiz kadarıyla at donuyla ilgili kırktan fazla don ismi bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, boz, ak boz, temir boz, akaça, çal, çapar, kızsığı, kökiş, kuba, sıçan küli, yegren, az yağız, kara yağızdır.*³³⁴ Orhun Abidelerinden bu yana kullanılagelmiş at donları destanlarda sıkça kullanılmaktadır. Bu donlar arasında yer alan “ak boz”un Başkurt destanlarından “Ural Batır” destanında yer aldığı görülmektedir.

*...Bir kara ormanın ortasına varınca Akboz, durmuş. Ural, ne oldu ki deyip yere atlayıp indi. O zaman Akboz, dile gelip: “Biz şimdi Tirihv yolunu kapatıp yatan dokuz başlı dev perisi yanına geldik. Senin onunla savaşman gerekir. Yelemden üç tane kılıcı al. Gerek olursam, onları yakarsın da ben gelir yetişirim” demiş.*³³⁵ Atın yardımcı özelliği beyaz rengin olumlu anlamıyla da bütünleşip destanda yerini almıştır.

“Alpamişa” destanında da boz renkle tasvir edilen atın da yardımcı özelliğiyle destanda yer aldığı görülmektedir. bu benzer kullanımın nedeni ise boz ve beyaz renginin aynı anlamı karşılmasıdır. *K. Yudahin, boz renginin ilk anlamı olarak “beyaz, açık kurşuni, kır” mânâlarını vermiştir. Boz rengini at donları ile ifade etmiş ve kara boz, ak boz, boz ala at don misallerini vermiştir.*³³⁶

Kızların gönlü olsun diye, yine bir kez nağme çaldı da, Alpamişa atın üç kılıcı birleştirip düğümleyip yakiverdi. Kıl kokusu burnuna gelir gelmez, Boz tolpar coşarak bir kişnedi. Sonra sarayın içine sığmayıp yeri tırmalayıp, toprak kopartıp sıçramaya başladı. Hem kişner, hem yeri tırmıkıyor, hem de sıçramış, zavallı, ayağındaki bağları, başındaki dizginleri kopartıp bitirdi. Saray nöbetçileri:

-Bu ata ne oldu acaba? diye atın durduğu ahırı açıp bakmaya karar verdiler. Ahır kapısını açmaları ile Boz tolpar nöbetçileri yere serip, çıkıp kaçması bir oldu. Kişneye kişneye bir döndü de Alpamişa’nın esir yattığı zindana yakın gelip, kuşun

³³⁴ Tekin, age., s.71.

³³⁵ Ahmet Suleymanov vd., age., s.150-151.

³³⁶ Elvin Yıldırım, “Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2012, s.18.

*deldiği delikten aşağıya kuyruğunu salladı. Alpamışa Boz tolparın kuyruğuna tutunup kurtuldu da, ona atlanıp iline doğru koşturdu.*³³⁷

Verilen bilgiden yola çıkarak boz ve ak rengin benzerlik gösterdiği ve destanlarda yer alan Boz Tolpar, Akbozat isimli atların aynı anlamı taşıdığı sonucu çıkarılmaktadır.

Beyaz rengin çağrıştırdığı olumlu anlamlar, halk arasında uğursuz olarak nitelendirilen baykuşa destan içerisinde olumlu anlamlar yüklemektedir.

*Semer Han'ın yedi oğlu, Yılkı sürüsüne gidip birer birer gemlerini şingirdatmışlar. Büyük hanımdan doğan altı oğlana oynayıp duran çok büyük altı aygır dönüp bakmış. Zayatülek gemini şingirdatınca ona yapağısını bile dökmemiş boz aygır bakmış. Uçurmak için kuş seçende, altı oğlanın bir kısmı kartal bir kısmı laçin, doğan almışlar. Zayatülek'i sevmeyen ağabeyleri:“ Sana şu yarar!” deyip ak baykuşu vermişler.*³³⁸

*... Aslında onların kartal, laçin, doğan diye seçtikleri kuşları ya baykuş ya sar, ya da tepeli doğanmış. Yanıldıklarını anlayıp altı kardeş çok utanmış. Zayatülek, ağabeylerinin ak baykuş diye verdikleri kuşunu uçurmuş. Onun kuşu havaya atılan ok gibi fırlayıp gitmiş de, şimşek gibi kıvrılıp turnaları, kazları ördekleri vurup düşürmeye başlamış.*³³⁹

Ak baykuşun verilen örnekte kendisine yüklenen olumsuz anlamın tam tersi bir işlevde karşımıza çıktığı görülmektedir. Bunun sebebini ise isminin önünde yer alan “ak” renge bağlayabiliriz. Beyaz rengin sembolize ettiği anlamlar, baykuşa yüklenen olumsuz anlamların önüne geçmekte ve destanda kahramanın yiğitliğini babasına karşı kanıtlamaktadır.

4.3.3. Mavi (Gök)

Gök renginin kutsiyet ifade etmesi Türklerin eski inanışları arasında yer alan Gök Tanrı inancına dayanmaktadır. Gök Tanrı inancına sahip Türkler için göğün rengi mavi olarak kabul edilir. Ululuğu temsil eden mavi renk, şamanlar tarafından “gök” kelimesiyle adlandırılmıştır.³⁴⁰ Farklı kültürlerin inanışlarına baktığımızda mavi rengin

³³⁷ Suleymanov vd., age., s.349-350.

³³⁸ Suleymanov vd., age. s.315.

³³⁹ Suleymanov vd., age., s.316.

³⁴⁰ Özge Mazlum, “Rengin Kültürel Çağrışımları”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kütahya, 2011, Sayı:31, s.133.

ölümsüzlük ve sonsuzlukla ilişkilendirildiği görülmektedir. Çin kültüründe ve Eski Mısır'da gök rengi cenneti ve ölümsüzlüğün rengi olarak görülmüştür.³⁴¹

Tanrısallıkla ilişkilendirilen kişileri tasvir ederken mavi renk kullanılmaktadır. *Soğuk bir renk olup dinginlik ve kutsallıkla ilişkilendirilen mavi, Dionysos'un saç rengidir. Bu renk onun tanrısallığını göstermektedir. Hz. Havva'nın pelerini de mavidir ve bu bağlam içinde onun cennetle ilişkisi tanıtlanmaktadır. Hz. Havva'nın mavi pelerini, yaşamı boyunca çektiği acıları sembolize eden kırmızının karşıtı olarak yine dinginlik timsali olarak öne çıkmaktadır. Hz. Meryem'in temsillerinde de benzer olarak mavi ve altın rengi ön plana çarpılmaktadır çünkü kutsiyet atfedilen figürler ilahi renklerle temsil edilmektedirler.*³⁴² Benzer bir durum Orhun Abidelerinde de görülmektedir. Abidelerde yer alan kök(gök) rengi hem mavi hem yeşil anlamını karşılamaktadır. Bilge Kağan ve Kül Tigin Kağan bölümlerinde rastladığımız kök(gök) kelimesi anlamsal olarak Tanrı tarafından verilen kutsiyeti belirtmek için kullanılmaktadır.

Farklı kültürlerde ortak bir anlamı ifade eden mavi renk anlatılarda da kutsallığı bildirmektedir. *Asya kültürlerinde, Moğol ve Türk boylarındaki efsanelerde mavi kurt ve mavi aslan önemli bir yer tutar. Moğol- Türk mitolojisinde mavi aslan ve kaplanlar, Altay boyunun atası sayılan Tangri'nin gücünü sembolize eder.*³⁴³ İncelediğimiz destanlarda da hayvanlara yüklenen kutsal anlamı belirtmek için mavi rengin kullanıldığı görülmektedir.

...(1: Urdac, 2: Oroc) adlı idi.

Bu üç kişiyi çağırdılar.

Tan vakti olmuş idi.

Havadan bir parça gün indi.

Gördüler ise, akılları şaştı.

Bunlar yine birazdan sonra, akıllarını toplayıp aldılar ise, birbirlerine sordular:

-Önceki gün olup inmiş ne idi? dediler

-Geliniz, bizler sarhoş gibi (1: bizler sarhoş olmuş adam gibi) olup oturmaktansa, yelelerimizi dağıtıp çikalım (1: gelelim; 2: Çikalım). Kurt ise, çıkar, dediler. Sonra, kalkıp yelelerini dağıtıp atlarını koştular. Gördüler ki: yıldı yelesi gök

³⁴¹ Mazlum, age., s.133.

³⁴² Tekin, age., s.46.

³⁴³ Mazlum, age., s.133.

*kurt çıka geldi. Arkasına bakıp: “Çinkiz (2: Cinkiz)! Çinkiz!” diye avaz verdi. Gidip orman içine girdi.*³⁴⁴

Yukarıda örneği verilen “Cengizname” destanında Cengiz’in doğumu “gök kurt” ile müjdelenmektedir. Kurdun, Cengiz’in doğumunu müjdelemesi ise tanrısallık özelliği taşımaktadır. Bu kutsallığı belirtmek için de mavi rengin kullanılması bir rastlantı değil, tamamen bu rengin sembolize ettiği anlamla ilişkilidir.

“Miney Batır ile Şülgen Padişah” destanında da öküz “gök” renkle tasvir edilmiştir.

*...İzini sürerek gelip, bir yerde Ak İdil’i geçip, çalılık içinden dağa çıkan yerde Gök öküzün yeri tırmıklayıp, boynuzuyla kazdığı yeri gördü. Öküzün kazdığı yerden pınar suyu toprağı delip çıkış, çingirdayıp akıyordu. Miney Boz aygırını sulayıp, kendisi de elini yüzünü yıkayıp, susamış boğazını ıslatmıştı, tenine güç kuvvet girmiş gibi oldu.*³⁴⁵

Şifacı özelliği ile yer alan öküzün mavi renkle tasvir edilmiştir. Çünkü şifayı veren Tanrıdır ve bu özelliğin bir canlıya verilmesi tanrısallık özelliği taşımaktadır.

4.3.4. Siyah (Kara)

Beyaz rengin aksine siyah renk, içerisinde olumsuz anlamları barındıran bir renktir. Beyaz renk iyiliği, saflığı temsil ederken siyah renk ise kötülüğü, matemi temsil etmektedir. Türk mitolojisine baktığımızda siyah rengin kötü ruhları sembolize ettiği görülmektedir. Kullanım alanı da beyaz kadar fazladır. *Kara Türkçeyken siyah ise Farsçadan alınmış bir renk sözcüğüdür. Kara daha uzun süre kullanıldığından ve Türkçe’nin söz varlığından olduğundan dolayı daha geniş bir referans alanına sahiptir. Bulunduğu yere göre şiddet, güç, sıradanlık gibi özellikler de belirtebilmektedir.*³⁴⁶ Beyaz renk Ülgen’le ilişkilendirilirken siyah ise Erlik’le ilişkilendirilmiştir. *Türklerde, iyiliği temsil eden ilah olan Ülgen’e yapılacak kurbanlar açık renkken, Erlik’e kurban edilecek hayvanlar koyu renk olmaktadır. Ak Kamlar göksel varlıklarla iletişimdeyken Kara Kamlar yeraltına ait varlıkların âlemine seyahat eden, dikkat edilmesi gereken büyücülerdir.*³⁴⁷

Mitoljik açıdan sembolize ettiği olumsuz anlamlar sosyal yaşamda da kendisini göstermektedir. Dede Korkut kitabında çocuğu olmayan kişilerin kara çadırdaki

³⁴⁴ Suleymanov vd., age., Cilt: 3, s.81.

³⁴⁵ Suleymanov vd., age., Cilt:1, s.278.

³⁴⁶ Tekin, age., s.88.

³⁴⁷ Tekin, age., s.74.

oturtulması sosyal hayattaki bazı sınıflandırmaların renklere göre yapıldığını da göstermektedir. Siyah renk sadece kötülüğü sembolize etmemiştir. İçerisinde gücü ve asaleti de barındırmaktadır. Kara göz karakaş ifadeleri ile güzelliğin simgesi olmuştur. Matemi ve ölümü simgeleyen siyah renk kıyafetlerde bu anlamları sembolize etmiştir. *Türklerin siyah elbise giydikleri bazı durumların olduğu naklediliyorsa da “Kara Donlu” tabirinin, bu renkteki kıyafetin Türk zihninde uyandırdığı olumsuz çağrışımları ifade ettiği görülmektedir. Türkler keşişlere 39 kara donlu diyorlardı. Dede Korkut’ta keşişlerden kara donlu dervişler olarak söz edilmektedir. Yine Dede Korkut’ta bu paralelde bir tabir, kara donlu kâfir deyişidir. Buradan çıkartılabilecek bir sonuç, bu kara kıyafetin öteden beri Türklere ters gelmiş olduğudur.*³⁴⁸

Sembolize ettiği olumsuz anlamlar halk inanışlarında da karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu olumsuz anlamlar daha çok hayvanlara yüklenmiş ve onlar üzerinden inanışlara yerleşmiştir. Karayılan, kara kedi, kara köpek uğursuz olarak nitelendirilen hayvanlar arasındadır.

*Halk hikâyelerinde siyah ve beyaz arasında yerleşmiş olan iyi-kötü dengesinde at motifi bir istisna yaratmaktadır. Atların kendine özgü bir renk dizgesi bulunmaktadır. Bunun sebepleriye atların başlı başına bir kategori olmaları ve birden fazla renge sahip olduklarından dolayı basit sınıflandırmalara uymayışlarıdır. Örneğin Yılan ve Kız hikâyesinde kahramanı devden kaçırabilecek tek şey siyah bir attır; Baba Vasiyeti isimli Özbek hikâyesinde; kahramanımız prensesin istediklerini yapabilmek için siyah, beyaz ve kırmızı atların içinden siyah olanı seçmektedir. Dostluğun Sırrı isimli hikâyedeyse protagonist gökten düşmüş siyah bir taşla konuşmakta ve taşın altından siyah bir atın yuları çıkmaktadır.*³⁴⁹

Atın siyah renkte olup iyi olarak nitelendirildiği Başkurtlara ait “Kara Yorga” destanına da bu örnekler arasında yer verilebilir. Destanda kahramanın ve sevdiği kızın kavuşması atın sayesinde olmuştur.

Mesem kızını Ebley’e vermeye razı olmuş; Nöğöş ağanın oğlu horlanıp, batırlarıyla geri dönüp gitmiş. Bunlar büyük bir toy kurmuşlar; Ebley’le Maktımhılıv, kendilerini kavuşturmaya sebep olan Kara Yorga’yı sevip:

“Hay Kara Yorga,

Vay Kara Yorga,

Yumru güzel toynağını

³⁴⁸ Yıldırım, age., s.38-39.

³⁴⁹ Tekin, age., s.77.

Nallayalım Yorga.

Güzeller güzeli yelelerini,

Örelim Yorga!

deyip halkın içinde yurlamışlar.”³⁵⁰

Verilen tabloda ise şimdiye kadar yer verdiğimiz destan örneklerinde yer alan hayvanlar ve onları niteleyen renkler yer almaktadır. Tabloda atın daha fazla renkle karşımıza çıktığı görülmektedir. Bu durum kültürel açıdan önemi ve anlatılarda daha fazla yer alması ile doğru orantılıdır.

Tablo 1: Hayvanlarla Kullanılan Renkler

Hayvan İsimleri	Beyaz(Ak)	Mavi(Gök)	Boz	Siyah(Kara)
AT	+		+	+
KARTAL	+			
KURT		+		
ÖKÜZ		+		
BAYKUŞ	+			

³⁵⁰ Suleymanov vd., age., s.312-313.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TATAR-BAŞKURT-ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLARA AİT
SAYISAL VERİLER VE BUNLARIN ANALİZİ

1.TATAR-BAŞKURT VE ÇUVAŞ DESTANLARINDA HAYVANLARA
AİT SAYISAL VERİLER VE BUNLARIN ANALİZİ

1.1. TATAR DESTANLARINA AİT VERİLER

Verilen tabloda varyantlarıyla birlikte incelenen toplam 35 Tatar destanında tespit edilen hayvan motiflerinin isimleri ve destanlardaki işlevleri yer almaktadır.

Tablo 2: Tatar Destanlarında Yer Alan Hayvanların İşlevleri

Hayvan İsimleri	Yardımcı, Yoldaş	Kurtarıcı	Kılavuz	Haberci	Avcı Kuş
AT	+	+	+	+	
KAZ				+	
GÜVERCİN				+	
BÜLBÜL				+	
SERÇE			+	+	
BALIK			+		
TİLKİ			+		
BAYKUŞ					+

İncelenen Tatar destanları içerisinde toplamda 8 farklı hayvan türü tespit edilmiştir. Bu hayvanlar işlevlerine göre haberci, kılavuz, yardımcı, kurtarıcı işlevlerinde yer almaktadır. İşlevi açısından at, diğer hayvanlara kıyasla en çok işleve sahip hayvandır. At, diğer hayvanlara göre belirtilen işlevlerin birçoğuna sahiptir. Bu yönüyle atın destanlarda kahraman ile birlikte önemli bir role sahip olduğu sonucuna

varılmıştır. Bu durumun en temel nedenleri arasında şüphesiz atın toplumda edinmiş olduğu yer ve sağlamış olduğu kolaylıklar gelmektedir. At, sahibine olan bağlılığı ile her daim bir yoldaş olarak görülmüştür. Bu durum destanlarda da yerini almış ve neredeyse tüm Tatar destanlarında sahibini bulunduğu zor durumlardan kurtaran, tehlikeyi önceden sezen bir figür olarak karşımıza çıkmıştır.

Diğer hayvan türleri içerisinde yer alan güvercin, kaz, bülbül, serçe gibi kuşlar iletişimi sağlayan kuş türleri olarak bilinmektedir. Bu kuşlar arasında yer alan güvercin evcilleştirilmesinden sonra iletişimin temel unsuru haline gelmiştir. Bu durum destanlara da yansımış ve “Yirtöşlük” adlı destanda haberci kuş olarak kahramanın kurtuluşuna yardımcı olmuştur. Serçe ise “Kuzu Kürpe ile Bayansılı” destanında yeri bilinmeyen kahramanı bulması için gönderilir ve bulduğu kahramandan haber getirir.

Tilki ise bilinen en genel tanımı olan kurnazlığının aksine “Kara Kükel”adlı destanda kahramana amacına ulaşması için kılavuzluk etmiştir. “Mişek Alıp”destanında yer alan balık ise kahramanın kendisine verilen görevi yerine getirebilmesi için kahramana yol göstermiş ve amacına ulaşmasında kahramana yardım etmiştir.

Sosyal hayatta ölümü çağrıştırdığına inanılan ve bu yüzden uğursuz olarak bilinen baykuş, “Tülek” adlı destanda yetenekli ve hiçbir avı kaçırmayan avcı kuş olarak yer alış ve avcılığı sayesinde kahramanın takdir edilmesini sağlamıştır.

1.2. BAŞKURT DESTANLARINA AİT VERİLER

Verilen tabloda varyantlarıyla birlikte incelenen toplam 79 Başkurt destanında tespit edilen hayvan motiflerinin isimleri ve destanlardaki işlevleri yer almaktadır.

Tablo 3: *Başkurt Destanlarında Yer Alan Hayvanların İşlevleri*

Hayvan İsimleri	Yardımcı, Yoldaş	Kurtarıcı	Kılavuz	Haberci	Avcı kuş	Şifacı
AT	+	+	+	+		
KARTAL				+	+	
KAZ		+		+	+	
DOĞAN					+	
KURT				+		
BAYKUŞ					+	
DEVE		+				
SERÇE				+		
ÖKÜZ						+

İncelenen Başkurt destanları içerisinde 9 farklı hayvan türü tespit edilmiştir. Bu hayvanlar işlevlerine göre yardımcı, kurtarıcı, kılavuz, haberci, avcı ve şifacı işlevlerinde yer almaktadır. Bu hayvanlar içerisinde at, kahramanın en yakın dostu ve yardımcısı olarak bilinmektedir. Kahramanın sembolü olarak görülen at, olağan özelliklerinin yanı sıra mitolojik özelliklere de sahip olarak destanlarda yer almaktadır. Bu özellikler arasında tehlikeyi önceden sezip kahramana söylemesi, kanatlanarak uçuşması, atın kılını yakınca kahramanın yanına gelmesi gibi mitolojik özellikler yer

almaktadır. Örneğin, “Ural Batır”destanı bu özelliklerin bir arada görüldüğü mitolojik bir destan olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kartal, kaz, doğan, baykuş, serçe gibi kuşlar kahramanın yanında yer alan diğer canlı türleridir. Bu kuşlar arasında yer alan kartal, doğan ve baykuş destanlarda kahraman tarafından seçilen avcı kuşlardır. Adı geçen kuş türleri genellikle av merasimlerinde kahramanın yanında yer alıp, kahramanın yiğitliğini, marifetlerini göstermesinde yardımcı olurlar. Avcılığın yanı sıra haberci kuş olarak da destanlarda yer aldıkları görülmektedir. “Miney Batır ile Şülgen Padişah” destanında kartalın ağzından düşen kayın kabuğu sayesinde kahraman kaybettiklerini bulmaya gitmiştir. Diğer bir kuş türü olan kaz da haberci kuş olarak destanlarda yer almaktadır. “Altı Yaşında Alpamışa” destanında kahraman, düştüğü derin çukurdan kazın tüyünden yaptığı üfleme çalgısıyla kurtulmuştur. Bununla birlikte serçe kuşu da haberci kuşlar arasında yer almaktadır. “Kuzıykürpes ile Mayanhılıv” adlı destanda ise kahraman bulduğu bir yaprağa nerede olduğunu ve durumunu yazıp sevdiğine haber vermek için serçenin ayağına bağlar ve serçe sayesinde kurtulmuş olur.

“Tülle Membet” adlı destanda ise devenin kurtarıcılığına yer verilir. Ulaşım aracı olarak kullanılan deve, kahramanın ailesini tehlikeden uzaklaştırır.

“Miney Batır ile Şülgen Padişah”destanında öküz, şifacı olarak yer almaktadır. Kazdığı çukurdan çıkan suyu içen kahraman bitkin halinden bu su sayesinde kurtulmaktadır.

1.3.ÇUVAŞ DESTANLARINA AİT VERİLER

Destancılık Geleneği adlı bölümde bahsettiğimiz üzere geniş bir sözlü geleneğe sahip olmayan Çuvaşların ulaşabildiğimiz 6 destanı incelenmiştir. Verilen tabloda tespit edilen hayvanların isimleri ve işlevlerine yer verilmiştir.

Tablo 4: Çuvaş Destanlarında Yer Alan Hayvanların İşlevleri

Hayvan İsimleri	Yardımcı/Yoldaş	Kurtarıcı	Kılavuz	Haberci
AT	+			
KARTAL		+		
KAZ				+
KURT			+	

Çuvaş destanlarında da at, Tatar- Başkurt destanlarında olduğu gibi yardımcı, yoldaş olarak yer almaktadır. At, “Yıpar” destanında kahramanın yolculuğunda yanında yer almaktadır.

“Purşihan Ulıpi” destanında ise kartal kurtarıcı olarak karşımıza çıkmaktadır. Destanda kahraman, kartala yardımda bulunur. Daha sonra ise kahraman, kardeşleri tarafından düşürüldüğü tuzaktan kartalın yardımıyla kurtulur. Uslati Batur hikâyesinde ise kahraman atın yardımıyla amacına ulaşır ve halkını kurtarır. Diğer alp hikâyesinde ise kurdun kılavuzluğuyla Alp ve halkı yeni yerlere göç eder. Başka bir hikâyede ise Alp düştüğü çukurdan çıkmak için kazla yakınlarına haber göndermektedir. Bütün bu hikâyelerde gelişen olaylar ve hayvanların işlevleri Tatar-Başkurt destanlarıyla benzerlik göstermektedir. Bunun nedenini ise Feyzi Ersoy’un “Çuvaş Alp Hikâyeleri” adlı çalışmasında yer verdiği bilgiyle açıklayabiliriz. Feyzi Ersoy’un aktardığına göre etnograf P.V. Denisova, Çuvaş hikâyelerinin Bulgar, Macar ve Tatar halk destanlarıyla

aynı kökten çıktığını belirtmektedir³⁵¹ Bu bilgiyi yukarıda bahsettiğimiz hayvanların işlevleri ve ikinci bölümlerde yer verdiğimiz destan ve hikâye örnekleri kanıtlar niteliktedir.

³⁵¹ Ersoy, age.,s.17.

SONUÇ

Tatar- Başkurtlar, edebiyatları zengin Türk boyları arasında yer almaktadır. Sözlü edebiyatın en önemli ürünlerinden biri olan destanlar Tatarların ve Başkurtların tarihleri boyunca yaşadıkları göçleri, savaşları, kahramanlıkları konu edinmiş ve asırlardır nesilden nesile aktarmışlardır. Zengin bir destan mirasına sahip olan Tatar ve Başkurtların destanlarında kültürlerinin yansımalarını görmek mümkündür. Bu kültürel yansıma içerisinde Tatar- Başkurtların aile yapılarını, geleneklerini, yaşayış tarzlarını barındırmaktadır.

Yaşamış oldukları göçebe hayat tarzı, doğa ile iç içe olmalarını sağlamış ve aralarında kopmaz bir bağ kurmuştur. Bu yaşam tarzının vazgeçilmez unsuru olan hayvanlar Tatar ve Başkurtların kültürlerinde önemli bir yere sahip olup, günlük hayatın getirmiş olduğu ihtiyaçları karşılamada hayvanlardan yararlanmışlardır. Çuvaşlarda ise var olan destancılık geleneği şehirleşmenin etkisiyle standart bir hâl almıştır. Genel anlamda bilinen destan türünün benzeri Çuvaşlarda görülmemektedir. Bu durum destan türüne benzeyen alp hikâyelerinin destan gibi değerlendirilmesini sağlamıştır.

İncelemiş olduğumuz 115 Tatar- Başkurt destanlarında hayvanlara sıkça yer verildiği görülmektedir. Bu hayvanlardan biri olan atın destanlarda büyük bir yeri vardır. Destanlarda, kahraman özellikle ulaşım için atı tercih etmiş ve atını yanından ayırmamıştır. Kahraman her yere atıyla gitmektedir ve atı onun en sadık yoldaşdır. Bunun en somut örneği olarak atların tıpkı bir insan gibi isme sahip olması gösterilebilir.

Attan sonra kahramanın yiğitlik sembolü olarak görülen kuşlar, destanlarda geniş bir yer tutmaktadır. İncelediğimiz destanlarda bu kuşların av merasimlerinde gösterdiği başarının kahraman için önemli olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda hayvanların sadece insanların ihtiyaçlarını karşılayan bir unsur olarak görülmediğini, birçok alanı sembolize ettiğini söyleyebiliriz.

Çalışmamızın asıl konusu olan hayvanların destanlarda üstlendiği işlevler, eski dönemlerden bu yana temsil ettikleri sembollerle de ilgilidir. Kuşun devletin bekasını ve gücünü temsil etmesi bunun açık bir örneğidir. Göklerle olan bağı ve özgürlüğü onun devlet ile bir arada düşünülmesini sağlamıştır. Hem hakanın hem devletin bir temsilcisi olan kuşlar bu yüzden destanlarda karşımıza çıkan ikinci önemli hayvan özelliğini taşımaktadır.

Tüm bu hayvanların yanı sıra incelemiş olduğumuz destanlarda karşımıza çıkan diğer hayvanlar ise kaz, kurt, deve, öküz, tilki, balık olarak tespit edilmiştir. Bu hayvanların tıpkı at ve kuş türlerinde olduğu gibi çeşitli fonksiyonları bulunmaktadır. Tespit ettiğimiz hayvanlar arasında yer alan tilki ise genel olarak ifade ettiği kurnazlık anlamının yanı sıra destanda kılavuzluk eden hayvan olarak yer almaktadır. Belki de bu durum tilkinin eski Türklerde hayvan-ata olarak yer almasına atıfta bulunmaktadır. Ulaşım, haberleşme gibi temel fonksiyonlarının yanında şifacı ve kurtarıcı olmaları yönüyle dikkati çeken bu hayvanların destanlara kültürün ve inancın da etkisiyle girdiği görülmektedir. Özellikle kurt bu yönüyle kültürün bir temsilcisi niteliğindedir. Diğer Türk boylarında ve kültürlerinde kutsal atfedilen kurdun Tatar- Başkurt ve Çuvaş destanlarında da ehemmiyetini koruması incelenen destanlarda görülen bir diğer önemli detayı oluşturmaktadır. Hayvanların üstlendiği işlevlerin daha iyi anlaşılmasını sağlayan renkler de çalışmaya katkı sağlamaktadır. Renklerle ilişkilendirilen hayvanlar kültürün ve inanışların etkisiyle anlatılarda yer almaktadır. Renk sembolizminin çok geniş bir alanı kapsaması ve anlatılmak istenilenin renklerle ifade edilmesi destandaki olayların gelişimine katkı sağlamaktadır.

İncelenen destanlar içerisinde hayvan motifinin ön planda olmadığı destanlara da rastlanmaktadır. Örneğin, Başkurt destanları arasında yer alan Tahir ile Zühre destanında hayvan motifinin yer almadığı, farklı edebiyatlarda yer alan varyantlarıyla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Hayvan motifine yer verilen destanlarda ise olağanüstülük ve mitolojik unsurlar yer almaktadır.

Sonuç olarak tezimizin konusunu oluşturan destanlara bakıldığında Tatar-Başkurt destanlarının farklı alanlarda tasnif edilmiş geniş bir destan kaynağına sahip olduğu görülmektedir. Yararlanılan kaynakların destan konusunda yapılacak çalışmalara yeterli desteği sağlayacağı düşünülmektedir. Tezimizin diğer bir alanı olan Çuvaş destanlarının ise kaynak yönünden eksik olduğu tespit edilmiştir. Çuvaşların köklü bir sözlüğü geleneğe sahip olmaması, daha çok yazarlar tarafından yapma destanların oluşturulması kaynak eksikliğinin sebebinin açıklar niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Abonoz, Küçük. Alevi- Bektaşî Sözlü Kültüründen Derlenen Bir Etiyolojik Anlatı Üzerine Neden Balığa Bıçak Vurulmaz ?, Alevilik Araştırmaları Dergisi, Sayı:12, 2016, s.5.
- Armutak, Altan. Doğu ve Batı Mitolojilerinde Hayvan Motifi II, İstanbul Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 2004, s.149.
- Artun, Erman. Anonim Türk Halk Edebiyatı Nesri, Karahan Kitabevi, 2011, Adana, s. 43.
- Altunay, Erhan. Paganizm I, Destek Yayınları, İstanbul, 2018, s. 101-102.
- Aytaş, Gıyasettin. Kültürel Bir Form Olarak Türklerde Kaz, Akademik Kaynak Dergisi, Cilt:5, Sayı:10-11, s.77.
- Aça, Mehmet. Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri, Milli Folklor Dergisi, Sayı:48, s.5.
- Ata Yıldız, Naciye. Türk Boylarında Destancılık Geleneği ve Destanla ,Akçağ Yayınları, Ankara, 2015, s. 47.
- Alizade, Rövsen. Türk Mitolojisinde Kültler, Ceren Matbaacılık, 2012, İstanbul, s.15.
- Ayverdi, İlhan. Misalli Büyük Türkçe Sözlük, Kubbealtı Lügati, İstanbul, 2010, s.275.
- Boratav, Pertev Naili. Türk Mitolojisi Oğuzların-Anadolu, Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2012, s.39.
- Bağcı, Atilla. Türk Kültüründe Kurdun Kutsiyetinin Şaman Mitlerindeki Yeri, Türk Dünyası Dergisi, Sayı:42, s.14.
- Bayram, Bülent. Çuvaş Türklerinin Kahramanlık Anlatımları(İnceleme-Metinler), (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir,2008, s.24
- Baskıcı, Murat. Evcilleştirme Tarihine Kısa Bir Bakış, DergiPark, 1998,s. 73-78.
- Banarlı, Nihad Sâmî. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1983, s. 1.
- <https://bulentyilmazblog.wordpress.com/2019/10/30/kotu-kus-bilge-baykus/>.
- Biray, Nergis. 12 Hayvanlı Türk Takvimi Zamana ve İnsana Hükmetmek, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:39, Erzurum 2009, s.680.
- Buluç, Sadettin. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/20.php#_ednref2 (Erişim Tarihi:22.02.2022)
- Caferoğlu, Ahmet. Türk Onomastiğinde At Kültü, Türkiye Mecmuası, 2010, s.203.
- Çetindağı, Yusuf. Türk Kültüründe Hayvan ve Bitki Motifinin Seyri, Fatih Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, s.172.
- Çoruhlu, Yaşar. Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi, Seyran Yayınevi, İstanbul, 1995, s. 9-14.
- Çoruhlu, Yaşar. Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi 2, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2019, s.269.
- Çoruhlu, Yaşar. Eski Türklerde Ölüm Kültü ve Sembolizminde Atın Yeri, <https://www.zdergisi.com> (Erişim Tarihi: 13.06.2021).
- Çoruhlu, Yaşar. Türk Mitolojisinin Anahatları, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2000, s.135.
- Çoruhlu, Yaşar. Uygurca Yazılmış Oğuz Kağan Destanı'ndaki Bazı Unsurların Türk Sanat Tarihi İle İlişkileri Üzerine Notlar, Türklük Araştırmaları Dergisi, Sayı:6, 1990, İstanbul, s.101-103.

- Çoruh, Hacer. Develerin Antik Dönem Kültür Tarihine Yansımaları, “I. Uluslararası Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu”, I. Cilt, Sosyal Bilimler, İzmir, 2016, s.36.
- Durmuş, İlhami. Eski Türk Savaş Araç-Gereç ve Taktiği, Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi, Sayı: 4, 2019, s.54.
- Doğan, Levent. Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı:12, 2001, s.615.
- Eröz, Mehmet. Türk İçtimaî Hayatında Totemizm İzleri, İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,1973, İstanbul, s.289.
- Ertan, Besli. Eski ve Orta Türkçe Hayvan İsimlerinin Etimolojisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2010, s.146.
- Esin, Emel. Orta Asya’dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler” , Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2003, s.179.
- Esin, Emel. Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2001,s.110.
- Esin, Emel. İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihî ve İslâma Giriş, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1978, s.102.
- Eren, Hasan. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, 2. Baskı, Bizim Büro Basım Evi, Ankara, 1999, s.269.
- Ersoy, H. Yazıcı. Başkurt Türkleri ve Dilleri, Tehlikedeki Diller Dergisi, Sayı:4, Cilt:3, 2014,s. 147.
- Ersoy, Feyzi. Çuvaş Alp Hikâyeleri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009,s. 17.
- Erdem, Kırca, Özge. Kırgız Destanlarında Hayvan Motifi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015, s.2.
- Erkoç, İhsan, Hayrettin. Divanü Lugati’t- Türk’te Vahşi Hayvanlarla İlgili Kelimeler ve Terimler, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:23, Ankara,2015, s.183.
- Ekici, Metin. Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında I, Milli Folklor Dergisi, Sayı 53, s. 27.
- Ekici, Metin. Türklerde Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri”, I. Uluslararası Devecilik Kültürü ve Deve Güreşleri Sempozyumu”, I. Cilt, Sosyal Bilimler, İzmir, 2016, s.11.
- Eliade, Mircea. Şamanizm, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s. 223.
- Eliade, Mircea. Mitlerin Özellikleri, Om Yayınları, İstanbul, 2001, s.16.
- Ergin, Muharrem. Orhun Abideleri, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, Eylül 2009, s.62.
- Ergun, Pervin. Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü, Millî Folklor Dergisi, Sayı:87,2010, s.114-116.
- Elçin, Şükrü. Halk Edebiyatına Giriş, Akçağ Yayınları, Ankara, 1998, s. 72.
- Gacar, Şamil. Hayvan Folkloru Bağlamında Türk Dünyası Ekolojik Destanları, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2020, s.5.
- Gönel Sönmez, Tugba. Uygur Türklerinin Anlatma, İnanç ve Ritüellerinde Hayvan Sembolizmi, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı:2018/12, s.217.
- Güzel, Abdurrahman ve Torun, Ali. Türk Halk Edebiyatı El Kitabı, Akçağ Yayınları, Ankara, 2003, s:44.
- Gezgin, Deniz. Hayvan Mitosları, Sel Yayıncılık, İstanbul, 2014 s. 165.
- Güngör, Recep Şükrü. Dede Korkut Hikâyelerinde İslâmî Unsurlar, Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi, S ayı:5, 2016, s.320.

- Genç, Reşat. Türk İnanışları İle Milli Geleneklerinde Renkler Ve Sarı-Kırmızı-Yeşil, DergiPark Dergisi, s.1078.
- Gülakan Kaman, Sevdâ. Baykuş Kelimesi ve Baykuşla İlgili İnançlar Üzerine, Turkish Studies, Sayı:10, Ankara, 2015,s.1142.
- Gülensoy, Tuncer. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü'', TDK Yayınları, Ankara, 2007, s.471.
- Gürçay, Serdar. Mitolojilerde Uçan At Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma, Aydın Türklük Bilgisi Dergisi, Sayı:8, İstanbul 2019, s.48.
- Güven, Merdan. Oğuz Kağan Destanında Hayvanlar, Millî Folklor Dergisi, Sayı: 57, 2003, s.83.
- Gezer, Alpay. Soyut Kavramların Öğretilmesinde Hayvan Masallarının Yeri, Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2006, s.35-37.
- Hançerlioğlu, Orhan. Dünya İnançları Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul,2000, s. 246.
- Huseyinova, Gülnur. Başkurt Motifinde Kız- Kuş Motifi, *Tarihten Bugüne Başkurtlar*, Ed. A. Melek Özyetgin vd., Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s.198-203.
- Hisamitdinova, F.. Başkurt Mitolojisi (Kitap- Sözlük), Ufa, 2002. s. 22-34-35.
- Hoppal, Mihaly. Avrasya'da Şamanlar, Çev.: Bülent Bayram- H. Şevket Çağatay Çapraz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012, s.262.
- <http://islamicart.museumwnf.org/>(Erişim Tarihi: 10.04.2021).
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/bulbul> (Erişim Tarihi: 17.07.2021).
- <https://islamansiklopedisi.org.tr/balik> (Erişim Tarihi:01.08.2021).
- <https://www.isa-sari.com/mit-ve-mitoloji-kavramlari-hakkinda-genel-bilgiler/> (ErişimTarihi: 28.03.2020).
- Kalkan, Asiye Figen. Türk Destanlarında Kahramanın Olağanüstü Doğumu, Türk Dünyası Dergisi, Sayı:42, s. 40.
- Karakurt, Deniz. Türk Söylence Sözlüğü, E-Kitap, 2011, s.208.
- Kaçmaz Levent, Esra ve Biber, Hanifi. Yeni Assur Ordusunda Süvariler, Amisos, Cilt:4, Sayı:6, 2019,s.64.
- Kafesoğlu, İbrahim. Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1998, s. 297.
- Kafesoğlu, İbrahim. “At” TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/at#1-islam-oncesi> (Erişim Tarihi: 13.06.2021).
- Köse, Serkan. Türk Kültüründe Baykuş, Kültür Araştırmaları Dergisi, Cilt:1, Sayı:3, s.292.
- Kolot, Berna. Türk Boylarının Destanlarında Kurt, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya, 2021, s.2.
- Koca, Kürşad Selçuk. Türk Kültüründe Ongunlar ve Semboller, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya,2004, s.39.
- Kara Düzgün, Ülkü. Türk Destanlarında Kahraman Tipinin Tipolojisi Folklor/Edebiyat Dergisi, Cilt:18, Sayı:69, 2012, s.11.
- Kara Düzgün, Ülkü. Başkurt Destanlarının Tipolojisi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara, 2007, s.11.
- Karataş, Turan. Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü, YediGece Kitapları, İstanbul, 2001, s.292.
- Küçük, Mehmet Alparslan. Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Geleneğinde Don Değiştirme, Bilig Dergisi, Sayı:94, 2020, s.98.
- Karasoy, Yakup. Destan, Milli Folklor Dergisi, Sayı 108, s. 41.

- Kaba, Ali. Altay, Tuva, Hakas ve Şor Destanlarında At Motifi Üzerine Bir İnceleme, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir, 2011, s.4-5.
- Kayalı, Yalçın. Hint ve Türk Mitolojilerinde Balık Motifi, Akademik Bakış Dergisi, Sayı:58, 2016, s. 258.
- Kurat, Nimet Akdes. Rus Hâkimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Sayı:3-4, 1965, s.99-119.
- <http://www.lugatim.com/s/DESTAN> (Erişim Tarihi: 29.03.2020).
- <http://www.lugatim.com/s/deve> (Erişim Tarihi: 25.07.2021).
- Luthi, Max. Avrupa Masal Tipleri ve Kişileri, Millî Folklor Dergisi, Sayı:36, 1995, s.73.
- Mirzaoglu Savcı, F. Gülay. Türkülerde Mitolojik Unsurlar, Türkbilig,2005, s. 46.
- Mazlum, Özge. Rengin Kültürel Çağrışımları, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Kütahya, 2011 Sayı:31, s.133.
- <https://ozhanotzrurk.com/2019/02/02/folklor-ve-mitolojide-baykus/> (Erişim Tarihi: 08.05.2021).
- Oğuz, M. Öcal. Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları, Mili Folklor Dergisi, Sayı:62, 2004, s.5.
- Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014,s.648.
- Ögel, Bahaeddin. Türk Mitolojisi II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s.676.
- Özbek, Metin. Dünden Bugüne İnsan, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s.102.
- Özkartal, Mehmet. Türk Destanlarında Hayvan Sembolizmine Genel Bir Bakış (Dede Korkut Kitabından Örnekler), Milli Folklor Dergisi, Sayı:94, 2012, s.58.
- Özşahin Murat. Başkurt Türkçesi Sözlüğü, TDK Yayınları, Ankara, 2017, s.729.
- Özkan, Volkan. Türk Kültüründe Bozkurt'un Yeri ve Önemi'', İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2018, s.93.
- Özgan, Ramazan. Antik Çağdan Günümüze Çift Başlı Kartal: Anlamı, Yorumu, Propagandası, Anadolu Arkeoloji Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 2020, s.102.
- Pala, İskender. Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü, Kapı Yayınları, İstanbul, 2015, s.77-78.
- Sağ, Mehmet ve Çetin Büyüktunca, Mukaddes. Şamanların Göğe Yükseliş Ritüellerinin Ağaç Simgesi Bağlamında İncelenmesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, İlkbahar-2019 Sayı:43, Van, s.223-226.
- Sever, Mustafa. Türk Mitolojisinde Kuşlar, Milli Folklor Dergisi, Sayı:42, 2011, s.87.
- Siddiq, Abu Bakar. Türkiye'de İnsan-Hayvan İlişki Bilimi Antrozooloji'nin Faaliyet Alanları, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, Cilt:7, Sayı:2, s. 806.
- Segidov, M. Muhtar. Başkurt Halk İcadı III, 1998, s. 15.
- Segitov, M. Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Cilt:30-31, Sayı:1982-1983, s.131-132.
- Segitov, M. Başkurt Halk Folkloru Epos, Ufa, 1998, s.6-7.
- Sarı, Arif. Osmanlı Kara Taşımacılığında Deve ve Türkmen Deveciler, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 21, Sayı:1, 2019, s.305-306.
- Sümer, Faruk. Oğuzlar, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s.239.

- Seyidov, Mireli. Gök, Ak ve Kara Renklerinin Eski İnançlarla Alakası, çev. Orhan Yavuz, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı:52, Şubat 1988, İstanbul, s.44.
- Sulteev, Rüstem. İdil Tatarlarında Destan Geleneği ve Yazılı Destanlar, Millî Folklor Dergisi, 2014, Sayı 101,s. 93.
- Şişçi, Funda. Türk Mitolojisinde Güvercin Motifi ve Çağdaş Türk Resminde Temsili, İdil Dergisi, Sayı:7, 2018, s.49.
- Tanyu, Hikmet. Totem, Totemizm ve Tabu Üzerinde Yeni Araştırmalar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:26, Sayı:01, s.158.
- Tekin, Efe Behiç. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nde Renkler, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2018,s.48.
- Turan, Ahmet. Türk Destan ve Masallarında Şekil Değiştirme (Kuş Şekline Girme) Motifi, Milli Folklor Dergisi, Cilt:1, Sayı:5, 1990, s.35.
- TDK Güncel Sözlükte Ongon/ongun kelimesinin anlamı şu şekilde verilmiştir:1.İlkel toplumlarda topluluğun kendisinden türediği sanılarak kutsal sayılan hayvan, ağaç, rüzgâr vb. doğal nesne veya olay, totem. 2. Arma.
- TDK, Güncel Türkçe Sözlük (Erişim Tarihi: 05.04.2020).
<https://www.tarihlisanat.com/magara-resimleri-buyulu-eller/>
(Erişim Tarihi:20.05.2020).
<https://www.topragizbiz.com/blog/sanat-tarihindeki-ilk-turk-halisi-pazirik-halisi-2164>
(Erişim Tarihi:20.05.2020).
<https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2014/1+2/tug-olarak-kurt-basi.html>
(Erişim Tarihi:24.02.2021).
- TDK, Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, (Erişim Tarihi: 08.05.2021).
- Uslu, Bahattin. Türk Mitolojisi, Kamer Yayınları, İstanbul,2019,s. 22.
- Urmançı, Fatih.bTatar Destanları 1, Türk Dil Kurumu Yayınları,2004, Ankara, s. 15-16.
- Uehara, Mikiki. Japon Masallarında Olağanüstü Karakterler, Millî Folklor Dergisi, Sayı: 28, 1995, s. 55.
- Ulutan, Mediha Emine. Macar Halk Masalları ve Söylenceleriyle İslamiyet Öncesi Türk Destanlarındaki Ortak Motifler, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 2017, s.1-101-114-134.
- Uzunoğlu, Meltem. Kuzey Amerika Masalları, Dipnot Yayınları, Ankara, 2020, s.7-47.
https://tr.wikipedia.org/wiki/Romulus_ve_Remus (Erişim Tarihi: 07.03.2021).
- Yücel, Adem ve Yozgat Sema. Türk Mitolojisindeki Kuş Sembollerinin Günümüz Logo Tasarımlarına Yansıması, Turkish Studies, Sayı: 13/18, Ankara, 2018, s.1485-1486.
- Yılmaz, Ahmet ve Toraman, Ali. Türk Kültüründe At Kuyruğu Bağlama ve Kesme Geleneği Üzerine Bazı Tetkikler, History Studies, 12/3, Haziran 2020, s.751-752.
- Yıldız, Çetin. Kazan Tatar Türklerinin Mitolojisi, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adıyaman, 2017, s.179.
- Yıldız, Abdürrahim. Kültürel Bir Gösterge Olarak Renk Sembolizmi ve Beyaz'ın Kültürel İşlevleri, Türk Ekini Dergisi, Sayı:6, 2020,s. 47.
- Yıldırım, Elvan. Türk Kültüründe Renkler ve İfade Ettikleri Anlamlar, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul,2012,s.18.
- Yüksel Halıcı, Gülşah. Gök Tanrının Temsilcileri: Koruyucu Kuşlar, Folklor/Edebiyat Dergisi, Cilt:20, Sayı:77, 2014, s.72.
- Yılmaz, Orhan, Yakup Erdal Ertürk, Füsün Coşkun ve Mehmet Ertuğrul, “Güvercinin Ekonomik Önemi”, Bitlis Eren Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi, 2014, s.201.

Yarullina Yıldırım, Ramilya ve Yıldız, Çetin. Edigey Destanında Hayvanların Fonksiyonları, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Cilt:1, Sayı:1, 2012, s.67.

Yozgat, Sema. Türk Mitolojisindeki Grafik Sembollerinin Günümüz Logo Tasarımına Yansımaları: Kuş Figürü Örneği, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, 2019, s.104.

Yetiş, Kâzım. “Destan” Maddesi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/destan#2> (Erişim Tarihi: 10.01.2020).

